

XIX. YÜZYILDA BAYEZİD KAZASININ TARİHİ COĞRAFYASI

Zehra LALOĞLU

Yüksek Lisans Tezi

Coğrafya Ana Bilim Dalı

Doç. Dr. Emine TEYFUR

2022

(Her Hakkı Saklıdır)

T.C.
AĞRI İBRAHİM ÇEÇEN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
COĞRAFYA ANA BİLİM DALI

ZEHRA LALOĞLU

XIX. YÜZYILDA BAYEZİD KAZASININ TARİHİ COĞRAFYASI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
DOÇ. DR. EMİNE TEYFUR

AĞRI – 2022

TEZ ETİK VE BİLDİRİM SAYFASI

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum **XIX. Yüzyılda Bayezid Kazasının Tarihi Coğrafyası** adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

- Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

20 /06/2022

ZEHRA LALOĞLU

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	V
ÖZET.....	VII
ABSTRACT	VIII
ÖNSÖZ.....	IX
TABLolar LİSTESİ.....	XI
GRAFİKLER LİSTESİ.....	XII
FOTOĞRAFLAR LİSTESİ	XIII
RESİMLER LİSTESİ.....	XIV
HARİTALAR LİSTESİ.....	XV
KISALTMALAR LİSTESİ.....	XVI

BİRİNİ BÖLÜM

1. GİRİŞ	1
1.1. Araştırmanın Amaç ve Yöntemi	4
1.2. Araştırmanın Veri Toplama Araçları	5
1.3. Araştırma Konusunun Kapsamı	6
1.4. Araştırmanın Önemi.....	8
1.5. Araştırma Problemi/Soruları/Hipotezleri	8
1.6. Araştırma Sahasının Yeri ve Sınırları	9
1.7. Alanyazın Derlemesi (Literatur)	12

İKİNCİ BÖLÜM

2. BAYEZİD KAZASININ FİZİKİ COĞRAFYA ÖZELLİKLERİ.....	16
2.1. Jeolojik ve Jeomorfolojik Özellikler	16
2.2. İklim Özellikleri	21
2.3. Bitki Örtüsü Özellikleri.....	22
2.4. Hidrografik Özellikler	24

2.5. Toprak Özellikleri	25
-------------------------------	----

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. BAYEZİD KAZASININ BEŞERİ COĞRAFYA ÖZELLİKLERİ..... 26

3.1. Bayezid Kazasının Tarihi	26
3.2. Bayezid Kazasına Tarih Boyunca Verilen İsimler.....	29
3.3. Bayezid Kazasının İdari Taksimattaki Yeri	30
3.4. Bayezid Kazasında Yerleşme ve Nüfus	37
3.4.1. Yerleşme	37
3.4.2. Nüfus	67

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. BAYEZİD KAZASININ EKONOMİK COĞRAFYA ÖZELLİKLERİ 88

4.1. Tarım ve Hayvancılık Faaliyetleri	88
4.1.1. Tarım	88
4.1.2. Hayvancılık	90
4.2. Sanayi Faaliyetleri.....	92
4.3. Madencilik.....	93
4.4. Ulaşım ve Ticaret	94

BEŞİNCİ BÖLÜM

5. SONUÇ..... 98

KAYNAKÇA..... 102

EKLER..... 110

ÖZGEÇMİŞ Hata! Yer işareti tanımlanmamış.

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

XIX. YÜZYILDA BAYEZİD KAZASININ TARİHİ COĞRAFYASI

Zehra LALOĞLU

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Emine TEYFUR

2022, 124+XVI Sayfa

Jüri: Doç. Dr. Alperen KAYSERİLİ

Doç. Dr. Emine TEYFUR

Dr. Öğr. Üye. Taner AYDIN

XIX. Yüzyılda Bayezid Kazasının Tarihi Coğrafyası adlı bu çalışma, XIX. yüzyılda Bayezid Kazasının beşeri ve ekonomik coğrafya özelliklerini ortaya koymayı amaçlamıştır. Tarihi coğrafya metodolojisine uygun olarak hazırlanan çalışma, araştırma sahasının geçmişteki yer şekillerini ve iklimini, nüfus ve yerleşme durumu ile diğer fonksiyonlarını ortaya koymuştur.

Çalışmanın en önemli kaynakları; XIX. yüzyılda yayınlanmış coğrafi eserler, seyahatnameler, salnameler ve haritalardır. Döneme ait bu birinci el kaynaklar, ikinci el kaynaklar ve saha çalışmaları ile desteklenmiştir. Çalışma, bu kaynaklardan edinilen bilgiler ışığında, Osmanlı Devleti'nin çöküş dönemine denk gelen XIX. yüzyılda Bayezid Kazasının beşeri ve ekonomik yapısının nasıl olduğunu ortaya koymuştur. Bu yapılırken çağdaş coğrafya araştırmasında olduğu gibi “dağılışı, nedensellik ve kıyaslama” ilkeleri uygulanmıştır. Bu ilkelerin yanında tarihi coğrafyaya ait olan “retrogressif, retrospektif ve karşılaştırmalı” yöntemler kullanılmıştır.

XIX. yüzyılda Bayezid, Erzurum Eyaleti'ne bağlı olan Bayezid Sancağının merkez kazasıydı. Bayezid Kazası, sancaktaki diğer kazalara oranla daha yoğun bir nüfusa sahipti ve halkın her türlü ihtiyaçlarını karşılayabileceği evler ve işyerleri ile donatılmış bayındır bir kaza idi. Bu yüzyılda, günümüz Doğu Anadolu'sunda olduğu gibi, kazada hâkim ekonomik faaliyet tarım ve hayvancılıktı. Ekonomik faaliyetler içinde sanayinin payı oldukça azdı ve sanayide çoğunlukla tarımsal hammaddeler kullanılmaktaydı. Bir sınır şehri olması hasebiyle kazada ticaret gelişmişti. Ayrıca, kazada bulunan okul, cami, kilise, medrese vb. yapılardan anlayacağımız üzere hizmet anlamında da halkın ihtiyaçları karşılanmaktaydı.

Bayezid Kazası, bayındır bir yerleşme olmasına karşın 1822'de İranlılar, 1828, 1854, 1877 yıllarında ve I. Dünya Savaşı sırasında Ruslar tarafından istila edilmiş ve tahrip olmuştu. Savaş zamanlarında nüfusta görülen azalmanın yanında savaş meydanı haline gelen topraklarda tarım yapılamamış, sanayi üretimi azalmış ve ticaret durmuştu.

Anahtar Kelimeler: XIX. Yüzyıl, Bayezid, Tarihi Coğrafya, Beşeri ve Ekonomik Coğrafya.

ABSTRACT

MASTER'S THESIS

HİSTORİCAL GEOGRAPHY OF BAYEZİD DİSTRİCT İN THE 19TH CENTURY

Zehra LALOĞLU

Thesis Advisor: Doç. Dr. Emine TEYFUR

2022, 124+XVI Page

Jury: Doç. Dr. Alperen KAYSERİLİ

Doç. Dr. Emine TEYFUR

Dr. Öğr. Üye. Taner AYDIN

The goal of this research, titled Historical Geography of Bayezid District in the Nineteenth Century, was to discover the people and economic geography characteristics of Bayezid District in the nineteenth century. The research showed the former landforms and climate, population and settlement status, and other functions of the subject region, which was done using historical geography technique.

The most important sources of the study; Geographical works published in the XIX century are translations, travelogues, yearbooks and maps. These first-hand sources of the period were supported by second-hand sources and field studies. In the light of the information compiled from these sources, the study revealed what the human and economic structure of the Bayezid District was in the 19th century, which coincided with the collapse of the Ottoman Empire. While doing this, the principles of "distribution, causality and comparison" were applied as in contemporary geography researches. In addition to these principles, "retrogressive, retrospective and comparative" methods specific to historical geography were used.

In the 19th century, Bayezid was the central district of the Bayezid Sanjak, which was affiliated to the Erzurum Province. Bayezid District had a denser population compared to other districts in the sanjak and was a flourishing settlement equipped with houses and workplaces where the people could meet all their needs. In this century, as in today's Eastern Anatolia, the dominant economic activity in the district was agriculture and animal husbandry. The share of industry in economic activities was very small and mostly agricultural raw materials were used in industry. Due to the fact that it was a border city, trade also developed in the district. In addition, the school, mosque, church, madrasah, etc. in the town. As we can see from the buildings, the needs of the people were met in terms of service.

Although Bayezid city is a flourishing settlement, it was destroyed many times by the wars with the Iranians in 1822 and the Russians in 1828, 1854 and 1877 and during the First World War. In addition to the decrease in population as a result of these wars, agriculture could not be done in the lands that became a battlefield, industrial production decreased and trade stopped. In addition to the population decline caused by these wars, agriculture was unable to be carried out in the territories that became battlegrounds, industrial production declined, and trade ceased.

Keywords: 19th Century, Bayezid, Historical Geography, Human and Economic Geography.

ÖNSÖZ

Tarihi Coğrafya, Coğrafya biliminin bir alt bilim dalıdır ve interdisipliner bir bilimdir. Bilindiği gibi interdisipliner bilimler, birçok bilimden faydalanarak bir bütün oluştururlar. Bu bağlamda çalışmamız coğrafya, tarih, sanat tarihi, arkeoloji gibi birçok bilim dalından faydalanılarak tamamlanmıştır. Literatür taramaları ve arazi araştırmaları sonucunda XIX. Yüzyılda Bayezid Kazasının Tarihi Coğrafyası adıyla ortaya çıkan çalışmamız, Tarihi Coğrafya metodolojisine uygun olarak hazırlanmıştır.

Tarihi Coğrafya, özellikle Coğrafya ve Tarih bilimlerine ait verileri bir arada kullanır. Tarih ve Coğrafya bilimlerinin yöntem ve metotlarını interdisipliner bir yaklaşımla uyguladığımız çalışma, Bayezid Kazasının tarihi süreç içerisinde geçirdiği coğrafi değişimleri ortaya koymayı amaçlamıştır.

Araştırmada başvuru kaynakları olarak XIX. yüzyıla ait coğrafi eserler, seyahatnameler, salnameler ve haritalar kullanılmıştır. Bu kaynaklardan elde edilen doğrultusunda çeşitli tablo ve grafikler oluşturulmuş ve dikkatle yorumlanmıştır. Ayrıca bu analiz tabloları daha önce yapılmış çalışmalarla da desteklenmiş ve coğrafi bir sentez oluşturularak çalışma tamamlanmıştır.

Giriş bölümünde; araştırmanın amaç ve yöntemi, araştırmanın veri toplama araçları, araştırma konusunun kapsamı, araştırmanın önemi, araştırma problemi/soruları/hipotezleri, araştırma sahasının yeri ve sınırları ile alanyazın derlemesi (literatür) ele alınmıştır.

Birinci bölümde; Bayezid Kazasının fiziki özellikleri ele alınmıştır. Burada sahanın jeolojik ve jeomorfolojik özellikleri, iklim özellikleri, bitki örtüsü özellikleri, hidrografik özellikleri ve toprak özellikleri genel hatlarıyla incelenmiştir.

İkinci bölümde; araştırma sahasının beşeri coğrafyası üzerinde durulmuştur. Öncelikle, Bayezid şehrinin tarihi ile tarih boyunca Bayezid şehrine verilen isimler ve Bayezid Kazasının idari taksimattaki yeri incelenmiştir. Daha sonra bölgenin nüfus ve yerleşmesi hakkında ayrıntılı bilgiler sunulmuştur.

Üçüncü bölümde; Bayezid Kazasının tarım ve hayvancılık faaliyetleri, sanayi faaliyetleri, ulaşım ve ticaret faaliyetleri gibi ekonomik coğrafya özellikleri genel hatlarıyla ele alınmıştır.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında şüphesiz birçok kişinin ve kurumların katkısı olmuştur. Öncelikle yüksek lisans süreci boyunca benden desteğini esirgemeyen **aileme** ve değerli bilgileriyle zihinlerimizde yeni ufuklar açan kıymetli hocalarıma, özellikle tecrübelerimden ve önerilerinden faydalandığım kıymetli danışman hocam sayın **Doç. Dr. Emine TEYFUR'a** ve her daim beni destekleyen ve yanımda olan değerli eşim **İnş. Müh. Ahmet LALOĞLU**'na sonsuz teşekkür ederim.

Geçmişî hatırlatıp geleceğe ışık tutması ve ileriye yönelik çalışmalarda yeni ufuklar açması umuduyla...

Zehra LALOĞLU

2022/AĞRI

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: XIX. Yüzyılın Sonlarında Bayezid Merkez Kazaya Bağlı Nahiye, Köy ve Nüfusu	38
Tablo 2: Erzurum Vilayet Salnamelerine Göre Bayezid Kazasında Bulunan Yapılar	54
Tablo 3: Cuinet'e Göre Bayezid Kazasında Bulunan Yapılar (1892).....	56
Tablo 4: 1852-1853 Döneminde Bayezid Sancağının Konut Sayısı	69
Tablo 5: 1871 Yılında Bayezid Sancağının Nüfusu	70
Tablo 6: 1873 Yılında Bayezid Sancağı'nın Nüfusu	72
Tablo 7: 1917 Yılında Bayezid Sancağının Nüfusu	73
Tablo 8: XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Bayezid Kazasının Nüfusu	77
Tablo 9: Bayezid Şehrinin Göç Etnasındaki Durumu (1919)	80
Tablo 10: Erzurum Vilayet Salnamelerine Göre Bayezid Kazası'nda Bulunan Eğitim Kurumları	84
Tablo 11: Bayezid Kazasının Mahsulatı.....	89
Tablo 12: Bayezid Kazasında Hayvancılık	90

GRAFİKLER LİSTESİ

Grafik 1: XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Bayezid Kazasının Nüfus 78

FOTOĞRAFLAR LİSTESİ

Fotoğraf 1: Karaburun Tepesinin Yamaçlarında Kurulan Eski Bayezid ve Sarıova'da Gelişen Doğubayazıt Şehri.....	41
Fotoğraf 2: Bayezid Kazasında Kâgir Yapı Evlerinin Harabeleri	53
Fotoğraf 3: Bayezid Kazasında Evlerinin Ahşap Hatıllar Kullanılarak Yükseltile Duvarları	53
Fotoğraf 4: Eski Beyazıt Kalesi ve Kalenin Güney Eteğindeki Eski Bayezid Camii	62
Fotoğraf 5: İhtişamı ile İshak Paşa Sarayı ve Camii	64
Fotoğraf 6: Ahmed-i Hani Türbesi	66

RESİMLER LİSTESİ

Resim 1: Ağaç Manzaralı Bayezid Şehri.....	23
Resim 2: Bayezid Kalesi'nden Rus ve Ermenilere Karşı Savunma	27
Resim 3: Karaburun Tepesinin Kuzey ve Batı Tarafında Kurulmuş Şehrin Uydu Görüntüsü.....	42
Resim 6: Ağrı Dağı ve Dış Surları ile Bayezid Kazası	44
Resim 7: Kayaların Üzerinde Gelişen Bayezid Kazası	46
Resim 8: Harap Haldeki Bayezid Kazası	48
Resim 9: 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşlarında Harabeye Dönen Bayezid Kazası .	48
Resim 10: Eski Doğubayazıt'ın Genel Görünüşü	49
Resim 11: Bayezid Kazasının Günümüze Kalan Harabeleri.....	50
Resim 12: Eski Doğubayazıt Şehri Genel Görünüşü Şehri.....	51
Resim 13: Rus İşgalinden Önce Eski Doğubayazıt'tan Bir Görüntü	52
Resim 14: Eski Doğubayazıt-1928.....	52
Resim 15: Bayezid Şehrinin Müslüman Halkı	81
Resim 16: Bayezid Şehrinde Kadın ve Çocuklar	82
Resim 17: Bayezid'de Okul Çıkışı Öğrenciler.....	83

HARİTALAR LİSTESİ

Harita 1: Doğubayazıt İlçesinin Lokasyon Haritası.....	10
Harita 2: XIX. Yüzyılda Bayezid Kazası ve Sınır Komşuları.....	11
Harita 3: Doğubayazıt İlçesinin Jeoloji Haritası	16
Harita 4: Doğubayazıt İlçesinin Fiziki Haritası	17
Harita 5: Bayezid Kazası ve Çevresinin Topografyası.....	18
Harita 6: 1890 Yılı İtibariyle Bayezid Sancağı.....	33
Harita 7: XX. Yüzyılda Bayezid Sancağı.....	33
Harita 8: 1913 Yılına Ait Bayezid Şehir Krokisi	57
Harita 9: Trabzon-Erzurum-Bayezid ve Tebriz Ticaret Yolu.....	95

KISALTMALAR LİSTESİ

°C: Santigrat Derece

Akt.: Aktaran

BCA: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

Bkz.: Bakınız

C: Cilt

CBS: Coğrafi Bilgi Sistemleri

Çev: Çeviren

E.V.S: Erzurum Vilayet Salnamesi

Ed.: Editör

H: Hicri yıl

Haz.: Hazırlayan

Km.: Kilometre

km²: Kilometre Kare

m: Metre

M: Miladi yıl

m²: Metre kare

m³: Metre küp

MÖ: Milattan Önce

MS: Milattan Sonra

MTA: Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü

OTAM: Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi

s. : Sayfa

S.: Sayı

sn: Saniye

TAED: Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi

TDK: Türk Dil Kurumu

vd.: Ve diğerleri

vs.: Vesaire

Yay.: Yayın

yy.: Yüzyıl

BİRİNCİ BÖLÜM

1. GİRİŞ

İnsan, yaşadığı coğrafya/mekân ile sürekli bir ilişki halindedir. İnsanın coğrafya ile kurduğu ilişkiler ve bu ilişkiler sonrası ortaya çıkan etkileşimler insanın yerleşme, ekonomik, sosyal, kültürel yaşamını etkilemektedir. İnsan yaşadığı çevreye uyum sağlarken hayatını bu etkileşime göre şekillendirmektedir. Yani coğrafya, insan hayatında oldukça etkilidir. Yediklerimizden giydiklerimize, dış görünümümüzden oturduğumuz evlere, konuşmalarımızdan düşüncelerimize kadar birçok alanda etkili olmaktadır. İnsan ile mekân arasındaki bu etkileşimi coğrafya bilimi incelemektedir.

Adını, Eski Yunan döneminde “*geo-yer; graphien-yazmak*” kelimelerinde alan ve “*yerin yazımı/tasviri*” anlamına gelen *geographie* /coğrafya, başlangıcından beri adına uygun bir şekilde yerin tasviri olarak kabul edile gelmiştir. Coğrafya, bugünkü anlamını XVIII. yüzyılda kazanmış ve diğer bilimler gibi yeni dallara ayrılarak sürekli gelişmiştir. Başlangıçta matematik coğrafya ve bölgesel coğrafya olmak üzere iki koldan gelişen coğrafya, özellikle coğrafi keşiflerin artması sonucunda dünyanın her tarafında tanınmıştır. Zamanla diğer bilim dallarındaki gelişmelere paralel bir şekilde modernleşmiştir. Bu gelişim süreci sonunda günümüzde coğrafya, “*doğal ortam ile insanlar arasındaki etkileşimi araştırarak sonuçlarını sentez olarak veren bir bilim*” anlamı kazanmıştır (Gümüşçü, 2012:227).

Bütün bilim dallarında olduğu gibi kendine has prensipleri (nedensellik, dağılış, karşılaştırma) bulunan coğrafya bilimi, temelde insan ve mekân etkileşimi üzerinde durmaktadır. Bu etkileşimin fazla olması coğrafyanın çok geniş bir konu yelpazesine sahip bulunmasına sebebiyet vermiştir. Dolayısıyla bu iki unsurun ortak paydada yer aldığı her konuyu araştırma konusu olarak seçebilmektedir. Bu nedenle, günümüzde sistematik açıdan fiziki coğrafya, beşeri coğrafya ve bölgesel coğrafya olarak üç ana dala ayrılan coğrafyanın kronolojik açıdan başka bir tasnifini yapmak da mümkündür. Bu tasnifte coğrafya, tarih öncesi zamanlar, tarihi zamanlar, çağdaş zamanlar ve geleceği araştırmak üzere dört gruba ayrılmıştır. Jeolojik zamanlardaki durumu araştıran coğrafya *paleocoğrafya*, ilk insandan günümüze kadar olan dönemi araştıran coğrafya *tarihi coğrafya*, günümüzü araştıran coğrafya *çağdaş/modern*

coğrafya, geleceği araştıran *planlama coğrafyası/coğrafi planlama* adını alır (Gümüüşü, 2010:42-51).

Görüldüğü gibi coğrafya biliminin çalışma alanı oldukça geniştir. Bu nedenle çeşitli alt disiplinler çerçevesinde araştırma yapar. Tarihi coğrafya bu alt disiplinlerden biridir. Burada tarihi coğrafya üzerinde durmak yerinde olacaktır. Çünkü çalışmamız, bir tarihi coğrafya çalışmasıdır ve Anadolu'nun eski yerleşim birimlerinden olan Bayezid Kazasının tarihi coğrafyasını ele almaktadır.

Tarih, geçmiş zamanı inceleyen bilim dalıdır. Toplulukları, milletleri, olayları yer ve zaman göstererek anlatan, bu olaylar arasındaki ilişkileri, daha önce ve daha sonraki olaylar ile bağlantısını, karşılıklı etkileşimlerini, her milletin kurduğu medeniyetleri inceleyen bilimdir (TDK, 1998:2139). Kısaca tarih, geçmişte bir mekânda yaşayan insan topluluklarının hayatlarını etkileyen olayların neden ve sonuçlarını inceleyen bir bilimdir. Coğrafya ise, yukarıda ifade edildiği üzere, doğal ortam/mekân ile insanlar arasındaki etkileşimi kendine has ilke ve yöntemler ile ortaya koyan bir bilimdir. Mekân ve insan, tarih ile coğrafyanın ortak araştırma konularıdır. Çünkü bütün tarihi ve coğrafi olaylar bir mekânda gerçekleşmektedir ve odak noktasında insan vardır. Mekânın coğrafi özellikleri o mekân üzerinde yaşayan toplumun gelişimini, kültürünü ve tarihini etkilemektedir. Bu nedenle bir toplumun tarihini incelerken coğrafya bilimine, geçmiş coğrafyasını incelerken de tarih bilimine ihtiyaç duyulmaktadır. Bundan dolayıdır ki tarihi coğrafya çalışmalarında coğrafya ve tarih gibi iki önemli bilimin ilke ve yöntemlerinden faydalanmak gerekmektedir.

İnsan ile mekân arasındaki etkileşimi inceleyen coğrafya biliminin bir alt dalı olan tarihi coğrafya, tarihi belge ve bilgilerin toplanması, değerlendirilmesi ve analizleri sonucunda elde edilen bilgiler ışığında, modern coğrafya temel ilke ve yöntemleri çatısı altında, geçmiş bir zaman diliminde, bir bölgenin coğrafi araştırmasıdır. Başka bir tanımla tarihi coğrafya, geçmişte bir zaman diliminde veya geçmişten günümüze Dünya'nın bir parçasının veya tamamının, coğrafya ilke ve yöntemlerine uygun olarak incelenmesidir (Elibüyük, 2010:57-58).

R. A. Butlin, *Historical Geography* adlı eserinde tarihi coğrafyanın farklı tanımlarını yapmıştır. Ona göre tarihi coğrafya, geçmişin bölgesel coğrafyasını

yeniden inşa etmektir. Yine tarihi coğrafya, modern bölgesel coğrafya metotları ile tarihi eleştirileri birleştirmektedir. Ayrıca Butlin, eserinde tarihi coğrafyanın görevleri üzerinde durmuştur. Buna göre tarihi coğrafyacının görevleri kısaca şunlardır: “Tarih ve arkeolojiden topladığı kapsamlı bilgiden, eski ve yeni haritalardan, planlar, grafikler ve günümüz coğrafya çalışmalarından hareketle, insan faaliyetlerini ve insanların yeryüzündeki dağılışlarını fiziki özelliklere bağlı olarak adaletli bir şekilde yeniden kurarak dönemsel resimler sunmaktır” (Butlin, 1993: 26). Tarihi coğrafya, R.J. Mitchell tarafından ise ‘*geçmişin coğrafyası*’ şeklinde öz bir tanımla açıklanmıştır (Mitchell, 1975: 12-13).

Tarihi coğrafyanın en önemli ve ona bilimsel kimliğini kazandıran ögesinin zaman/geçmiş olduğunu söylemek gerekir. Şöyle ki, insan-çevre ilişkisinin dün ve bugün arasında ortaya çıkan benzerlik ve farklılıklar neler olduğu; bu farklılıkların insan yaşantısına katkıları, nüfus hareketlerine etkisi, kentlerin şekillenmesi ya da coğrafi keşiflere yol açan faktörleri nelerdir bilinmelidir. Bu şekilde tarihi coğrafya çalışması amacına ulaşır (Yazıcı ve Koca, 2012: 278).

Bu bağlamda, tarihi coğrafyanın ilgilendiği önemli konular; coğrafi sahnenin en eski zamanlarından günümüze dek süren nüfus dağılışı, yerleşme tür ve şekilleri, toprak ve vejetasyon katları, ormanların, bataklık ve çayırların yerini kırların alması gibi uzun soluklu ve sabit olan durumlardır. Adı geçen temalar içinde aynı zamanda, bölgede yaşayan ve artan insanların çevreye uyum sağlama konusunda gösterdiği yetenek ve meydana getirdikleri hızlı değişimler de oldukça önemlidir. Bu değişimler tarımsal faaliyetlerde, endüstri, haberleşme, ticaret, nüfus yoğunluğu ve sonucunda doğal kaynaklar ile mekân ilişkilerinde meydana gelen değişimlerdir. Tarihi coğrafya aynı zamanda politik ve idari başlıkların gelişimi, bölge sınırlarında ve sahip oldukları coğrafi etkilerdeki değişimi ile de ilgilenmektedir (Gümüşçü, 2010: 181).

Başka tanımlamalara göre ise milletlerin, devletlerin ve kültürlerin oluşmasında etki imkânlarını açıklayarak tarihi olayların anlaşılmasına yarayan metotlu coğrafya bilgisine tarihi coğrafya denilmektedir. Bir diğer görüşe göre de tarihi coğrafya, geçmişten günümüze veya geçmişteki bir zaman aralığında dünyanın tümünün ya da bir parçasının modern ilke ve yöntemlere uygun biçimde yapılan coğrafyasıdır (Eskikurt, 2005: 45-46).

Kısaca ‘geçmişin coğrafyası’ şeklinde de tanımlanan tarihi coğrafyada asıl amaç, tarihi belge ve bilgileri kullanarak coğrafi bir sentez yapıp geçmişteki bir mekânı ‘yeniden inşa’ etmektir. Böylece tarihi coğrafyacılar, günümüz coğrafi çalışmalardan hareketle, geçmişteki insan faaliyetlerini ve bunların coğrafi dağılımlarını ortaya koymaktadırlar. Geçmiş bir dönemi araştırdığı için de tarih, arkeoloji, prehistorya, antropoloji gibi bilimlerinden faydalanmaktadır. Bu nedenle tarihi coğrafya, özünde coğrafyanın içinde yer alsa da tabiatı gereği “*interdisipliner/disiplinler arası*” bir araştırma alanıdır (Gümüşçü, 2010:161-181).

Bilindiği gibi interdisipliner bilimler, birçok bilimden faydalanarak bir bütün oluştururlar. Bu doğrultuda çalışmamız, interdisipliner bir yaklaşım izleyip ekoloji, klimatoloji, jeomorfoloji, jeoloji; tarih, sanat tarihi, antropoloji, arkeoloji gibi birçok bilim dalından faydalanılarak tamamlanmıştır.

Bayezid Kazasının tarihi coğrafyasının ve mekânsal değişiminin incelendiği bu çalışmada, kazanın XIX. yüzyıldaki beşeri ve ekonomik coğrafya özelliklerini araştırmak amaçlanır. Çalışmamın en önemli kaynakları; XIX. yy.da yayınlanmış coğrafi eserler, seyahatnameler, salnameler ve haritalar olmuştur. Bu kaynaklardan derlenen bilgiler ışığında, XIX. yüzyılda Bayezid Kazasının beşeri ve ekonomik coğrafya özellikleri ortaya konulmuş ve Bayezid Kazası yeniden canlandırılmaya çalışılmıştır.

1.1. Araştırmanın Amaç ve Yöntemi

Amaç: Bir yüksek lisans tezi olarak hazırlanan bu çalışmada, tarihi coğrafyanın ilke ve yöntemine bağlı kalarak Bayezid Kazasının XIX. yüzyıldaki beşeri ve ekonomik coğrafya özelliklerini ortaya koymak amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda temel kaynaklar olarak; XIX. yüzyılda yazılmış coğrafya eserleri, seyahatnameler, salnameler ve haritalar kullanılmıştır.

Çağdaş coğrafya biliminin bir alt dalı olan tarihi coğrafya, Türkiye’de çok yeni ve yeterince çalışılmamış bir saha olmakla birlikte coğrafya ilmi içerisinde özel bir yere sahiptir. Bugünü anlamak ve günümüz coğrafyasını sağlam bir temele yerleştirmek için geçmişin coğrafyasını iyi bilmek gerekir. Bu bağlamda ‘geçmişin coğrafyası’ şeklinde tanımlanan tarihi coğrafyanın temel prensipleri doğrultusunda,

tarihi belge ve bilgileri kullanarak Bayezid Kazasının coğrafi geçmişi aydınlatılacaktır. Böylece geçmişteki insan faaliyetleri ve bunların coğrafi dağılışları ortaya konulacak ve geçmişteki bir mekân yeniden inşa edilmiş olunacaktır.

Yöntemi: Tarihi coğrafya araştırmalarında geçmişteki bir mekânı yeniden inşa etmenin çeşitli metotları bulunmaktadır. Bunlar, “retrogressif, yani geriye giden” yöntem, “retrospektif, yani geçmişi ele alan” yöntem ve “karşılaştırmalı” yöntem olmak üzere üçe ayrılabilir. Bunların ilki, retrogressif, yani geriye giden yöntemdir. Bu yöneme göre, incelenen bölgenin bugünkü durumu hareket noktası olarak ele almakta, sonra adım adım geriye giderek geçmişteki/tarihi bölgenin coğrafi çevresini çizmektedir. İkinci yöntemde; sahanım coğrafi durumu geçmişten hareketle açıklanmaya çalışılmaktadır. Bu metoda retrospektif, yani geçmişi ele alan yöntem adı verilmektedir. Bu metot ile tarihi bir bölgenin coğrafi çerçevesini aslına uygun bir biçimde ortaya koymak mümkün olmaktadır. Üçüncü yöntem ise bilinen bir tarihi belgeden hareketle başka bir tarihi bölgeyi açıklamak demek olan “karşılaştırmalı” yöntemdir (Baker, 2003: 3-4; Gümüşçü, 2010: 337).

Tezde, çağdaş coğrafya biliminin temel düşünce ilkeleri (dağılış, nedensellik ve kıyaslama) yanında yukarıda bahsedilen Retrogressif (geriye giden) ve Retrospektif (geçmişi ele alan) yöntemleri ile karşılaştırmalı yöntemler kullanılacaktır. Bu yöntemler sayesinde, Bayezid ve çevresinin bugünkü sosyo-ekonomik özelliklerinden yola çıkılarak geçmişteki sosyo-ekonomik durumu ortaya koymak mümkün olmuştur. Bu sayede çalışma sahasının geçmişteki ve günümüzdeki yapısı karşılaştırılmıştır. Sonuç olarak, bu çalışma ile o günün genel coğrafi yapısı incelenerek, yine o günün coğrafi yapısı yeniden inşa edilmeye çalışılmıştır.

1.2. Araştırmanın Veri Toplama Araçları

Yukarıda ifade edildiği gibi, tarihi coğrafya interdisipliner (bilimler arası) bir bilimdir. Bilindiği gibi interdisipliner bilimler, birçok bilimden faydalanarak bir bütün oluştururlar. Bu doğrultuda çalışma, interdisipliner bir yaklaşım izleyip klimatoloji, ekoloji, jeomorfoloji, jeoloji, tarih, sanat tarihi, antropoloji, arkeoloji gibi birçok bilim dalından faydalanılarak tamamlanmıştır.

Çalışmanın hazırlanması sürecinde ilk olarak literatür taraması yapıldı ve araştırma sahasına yönelik yazılı kaynaklar temin edilerek ayrıntılı bir şekilde incelendi. Burada özellikle XIX. yüzyılda yazılmış coğrafya eserlerinden, seyahatnamelerden ve salnamelerden veriler toplandı. Ardından, coğrafya ilminin en önemli veri toplama araçlarından biri olan yerinde gözlemler sırasında sahada birçok somut veri elde edildi. Araştırma sahasındaki gezi-gözlem çalışması sırasında Bayezid Kazasından geriye kalan birçok kültürel miras öğeleri tespit edildi. Bu öğeler; saray, kale, cami, türbe gibi tarihi dokular yanında Bayezid Kazasından kalan harabe haldeki evlerdir.

Tezin görsel açıdan desteklenmesi için arazide bu öğelerin fotoğraflar çekildi. Tezin son aşaması olan yazım aşamasında ise elde edilen bilgiler; haritalar, tablolar, fotoğraflar ve grafiklerle desteklenerek analizler yapıldı. Bunların yanında ArcGIS programı kullanılarak sahanın güncel haritaları çizilmişti. Bu bağlamda tarihi coğrafya çalışmalarında önemli bir metot olan CBS'nin (Coğrafi Bilgi Sistemleri) kullanılması da çalışmaya ayrı önem katmıştır.

1.3. Araştırma Konusunun Kapsamı

Tarihi coğrafya çalışmalarında, geçmişe ait bilgi ve belgeler kullanıldığı için doğal olarak yapılacak çalışmalar da farklı olacaktır. Araştırılan dönem bugünden ne kadar geriye gidiyor ise, o dönemden kalmış olan belgelerin günümüze ulaşma şansı azalmakta ya da ulaşılsa da kullanılmayacak durumda olabilmektedir. Ya da söz konusu belge veya bilgiler araştırmacının istifadesine sunulmamaktadır. Dolayısı ile bazen çalışma için büyük önem arz eden konular hakkında bilgi edinmek mümkün olmamaktadır. Bu gibi nedenlerden dolayı ana hatlarıyla çağdaş coğrafya ilke ve metotlarını kullanan tarihi coğrafya araştırmaları, bugünkü çalışmalar ile aynı temelde olmasına rağmen, bazı farklılıkların meydana gelmesine yol açmaktadır (Güzel, 2018:2).

Tarihi coğrafya çalışmalarında yer ve zaman sınırını iyi belirlemek gerekir. Araştırma aşamalarında konu ile ilgili daha sağlam bilgi ve belgelere zaman kaybetmeden daha kolay ulaşmak isteniyorsa bu sınırlar itina ile belirlenmelidir. Araştırma gerçekleştirilirken, araştırmanın sağlıklı bir şekilde yürütülebilmesi için yer

ve zaman çerçevesini sınırlandırılmak her zaman zorunludur. Çalışmanın “XIX. Yüzyılda Bayezid Kazasının Tarihi Coğrafyası” başlığında anlaşıldığı üzere yer ve zaman sınırı net çizilmiştir.

Bu bağlamda araştırma sahası, ‘Bayezid Kazası’ olarak belirlenmiştir. Sınırları belirlenmiş bir yerin/mekânın hangi dönemi araştırılacaksa, o döneme ait bilgi ve belgelerin toplanması gerekir. Çalışılan dönem Osmanlı gibi büyük bir devletin önemli bir dönemini kapsadığı için genellikle Osmanlılara ait kaynaklardan faydalanılmıştır. Araştırma, Osmanlı Devletine ait salnamelerden, coğrafya eserlerinden ve seyyahların seyahatnamelerinden temin edilen bilgiler ile sınırlandırılmıştır.

XIX. yüzyılda Bayezid Sancağı, Erzurum Vilayetine bağlı bir sancaktı ve araştırma sahamız olan Bayezid Kazası bu sancağın merkez kazasıydı. Bundan dolayı Bayezid Kazası ile ilgili veriler Erzurum Vilayet Salnameleri’nden elde edilmiştir. Burada özellikle 1871, 1873, 1874, 1876, 1877, 1882, 1893, 1896, 1897 ve 1900 yıllarına ait Erzurum Vilayet Salnameleri’nden veriler toplanmıştır. Bunların yanında, A. Cevad’ın *Memalik-i Osmaniye’nin Tarih ve Coğrafya Lügati*, A. Saib’in *Coğrafya-yı Mufasssal Memalik-i Devlet-i Osmaniye*, A. Tevfik’in *Mufasssal Memalik-i Osmaniye’nin Coğrafyası*, Doktor Şerif Bey’in *Erzurum Vilayeti Sıhhi ve İctimai Coğrafyası* ve Ş. Sami’nin, *Kamus’ül Âlâm* adlı coğrafya eserlerinden ve Mehmed Hurşid Paşa’nın *Seyahatname-i Hudud* eserinden faydalanılmıştır. Ayrıca az sayıda yabancı seyyahların eserlerinden faydalanılsa da diğer devletlerin arşivleri araştırmaya dâhil edilmemiştir.

Tez çalışmasında, XIX. yüzyılda Bayezid Kazasını tercih etmemizi sağlayan başka nedenler; Bayezid’in dönemin devlet için önemli olan bir serhat şehri olmasıdır. Osmanlı Devleti’nin çöküş dönemine denk gelen bu yüzyılda, Bayezid Kazasının beşeri ve ekonomik coğrafyasının nasıl olduğu merak edilen bir konudur. Bilindiği gibi bu çalkantılı dönemde, Osmanlı Devleti’nde birçok değişimler olmuştur. Bu yüzyılda ilk nüfus sayımları yapılmış, temettüat defterleri tutulmuş ve salnameler yayınlanmaya başlamıştır. Önceleri yurtluk-ocaklık sistemi ile yönetilen kaza, fazla sayıma ve kayda tabi tutulmamaktaydı. Ancak bu yüzyıldan itibaren Bayezid Kazası çeşitli sayım ve kayda tabi tutulmuştur. Özellikle vilayet salnamelerinde kazanın idari yapısı, nüfusu yapısı ve ekonomik yapısı ile ilgili bilgiler tutulmuştur. Ayrıca bir serhat

şehri olan Bayezid Kazası, yukarıda ifade edildiği üzere, birçok kaynağa konu olmuştur. Yani kaza, bu yüzyılda birçok tarihi kaynağa geçmiştir.

1.4. Araştırmanın Önemi

Bilindiği gibi XIX. yüzyıl, Osmanlı Devleti'nin yüzyıllardan beri süre gelen devlet anlayışının değiştiği, iç ve dış birçok büyük meselelerle uğraştığı zorlu bir yüzyıldır. Bu yüzyıl içerisinde Bayezid Kazasının beşeri ve ekonomik coğrafya özellikleri tam olarak bilinmeyen bir konudur. Bu çalışmada '*XIX. yüzyılda Bayezid Kazasının beşeri ve ekonomik coğrafya özelliklerinin nasıl olduğu*' sorusuna cevap aranmıştır. Ayrıca, tarihi coğrafya çalışmalarında iki önemli disiplin olan coğrafya ve tarihin birlikte işleniyor olması araştırmayı ilgi çekici bir hale getirmektedir. Bu iki bilimin ilke, yöntem ve kaynaklarının birlikte kullanılması çalışmaya zenginlik katmıştır. Neticede, geçmiş dönemlerde belirli bir mekânın coğrafi şartlarını ve bu coğrafi şartların etkilerini öğrenme imkânımız oluşmaktadır. Bu bağlamda, Bayezid Kazasının tarihi coğrafyası alanında literatürün zenginleşmesi ve geleceğe yönelik yapılacak çalışmalarda yeni ufuklar açması bakımından önemli bir çalışma olacağı öngörülmektedir.

1.5. Araştırma Problemi/Soruları/Hipotezleri

Bütün tarihi coğrafya çalışmalarında temel problem, belirlenen dönemde coğrafi bir mekânın özelliklerinin geçmiş dönemlerde nasıl olduğu ve günümüze kadar ne tür değişikliklere uğradığıdır. Bu doğrultuda hazırlanan çalışmada, Bayezid Kazasında XIX. yüzyıl boyunca mevcut bulunan coğrafi şartları ve bu şartların zaman içerisindeki değişimini çeşitli kaynaklardan faydalanılarak açıklanmaya çalışılmıştır. Özellikle, Osmanlı Devleti'nin çöküş dönemine denk gelen XIX. yüzyılda Bayezid Kazasının beşeri ve ekonomik coğrafya özelliklerini ortaya koymak çalışmanın ana problemi olmuştur.

Alt problemler ise şunlardır:

1. Bayezid Şehrinin ilk kuruluş yeri neresiydi ve niçin burada kurulmuştu?
2. Şehir kurulduğu günden itibaren günümüze kadar ne gibi değişimlere uğramıştır?

3. XIX. yüzyılda Bayezid Kazasında yerleşme, nüfus, sosyal ve kültürel ilişkiler vb. nasıldı?

4. Bayezid şehri niçin yer değiştirdi ve eski önemini kaybetti?

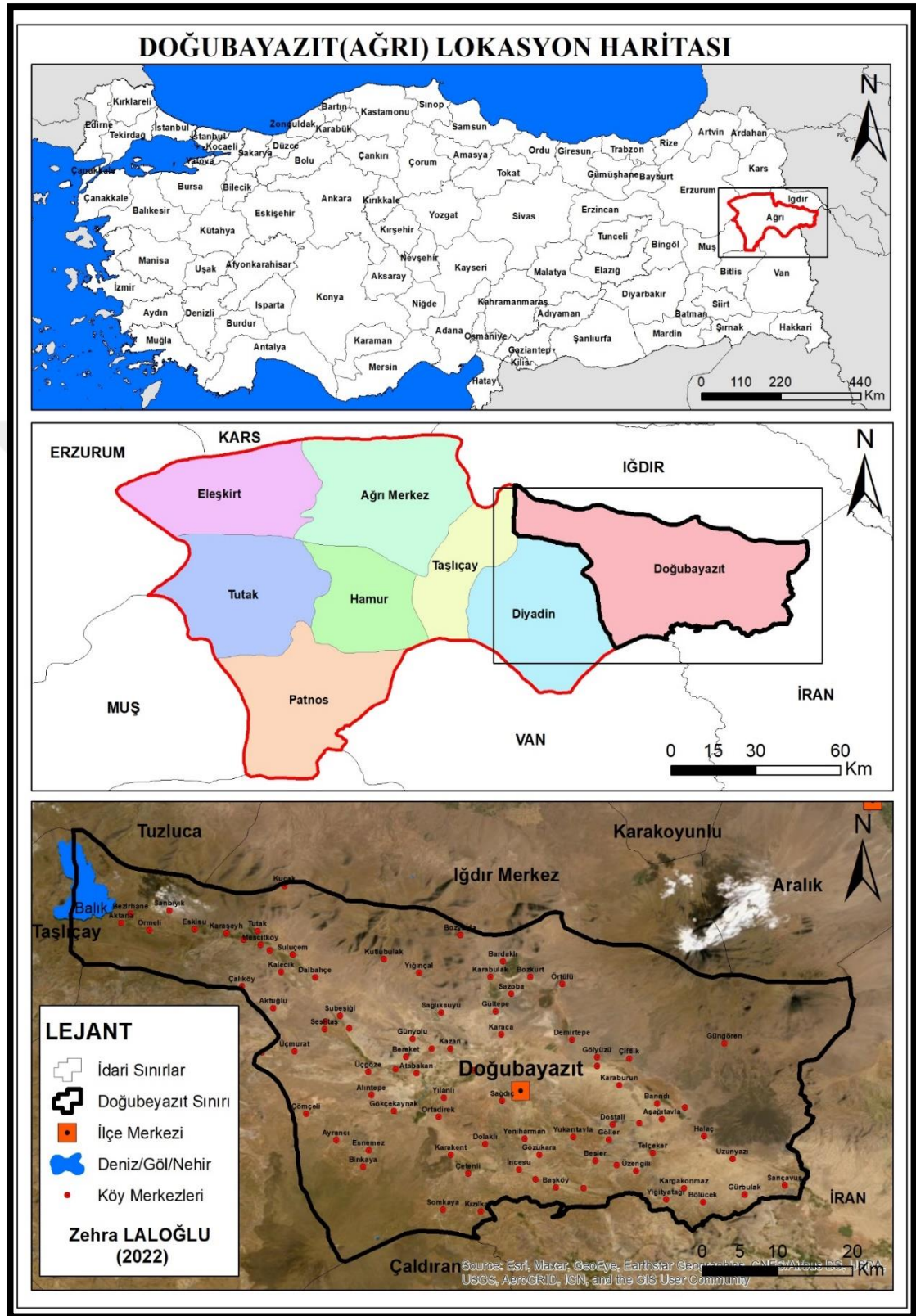
1.6. Araştırma Sahasının Yeri ve Sınırları

Bayezid Kazası, Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Murat-Van Bölümü'ndeki Ağrı ilinin bir ilçesi olan Doğubayazıt'ın sınırları içerisinde yer alan eski bir yerleşimdi. Bu eski yerleşim, bugünkü Doğubayazıt ilçe merkezinin 8 km kadar güneydoğusunda, Akyayla Dağı'nın bir uzantısı olan Karaburun Tepesi'nin kuzey ve batı yamaçlarında kurulmuştu. Günümüzde, idari açıdan bütünüyle Doğubayazıt ilçe sınırları içerisinde kalan kaza toprakları; doğudan İran, batıdan Diyadin ve Taşlıçay ilçeleri, güneyden İran ve Van ili, kuzeyden Iğdır ili ile çevrilidir (Alpaslan, 1998:147; Bingöl, 1999:23).

Bugün Doğu Anadolu'nun stratejik bir noktası olan Doğubayazıt, Doğu Karadeniz kıyısında Trabzon'dan başlayıp Erzurum'dan geçerek Tebriz'e varan büyük ticaret yolu üzerinde bulunmaktadır. Türkiye'nin İran'a açılan kapısı olan Gürbulak sınır kapısına 36 km. mesafede bulunmaktadır (Tuncel, 1994: 492). Bölge bugün olduğu gibi eskiden de Asya'yı Avrupa'ya bağlayan önemli bir yol üzerindeydi ve Anadolu'nun Asya'ya açılan önemli kapısı konumundaydı. Bu özelliğiyle tarihin her döneminde ekonomik ve stratejik önemini korumuştur. Bunların yanında, dağlık ve sarp bir bölgede olan Bayezid, doğal kale görünümüyle savunma ve korumaya elverişli bir hudut şehri özelliğindeydi. Coğrafi konumunun sunduğu bütün bu avantajlar nedeniyle Bayezid, yüzyıllar boyunca birçok devlet arasında sık sık el değiştirmiştir (Darkot, 1979:368; Bingöl, 1999:23).

Türkiye-İran sınırında bulunan Doğubayazıt, Trabzon'dan başlayıp Erzurum'dan geçerek Tebriz'e ulaşan karayolu üzerinde bulunması itibariyle İpek Yolu'nun önemli bir kısmını teşkil ederken; geçmişten günümüze hem bir gümrük merkezi hem de önemli bir ticaret ve sınır kenti konumundadır. Bu özelliğinden dolayı tarih boyunca birçok uygarlığın ya da devletin önemli yerleşim merkezlerinden biri olmuştur. Bunun yanı sıra, tarihsel süreç içinde sancak görevi üstlenerek idari bir merkez olma özelliği kazanmıştır (Demir, 2014:2) (Harita 1).

Harita 1: Doğubayazıt İlçesinin Lokasyon Haritası

Kaynak: HGM, ArcGIS (Zehra Laloğlu-10.01.2022)

Bayezid Kazası, XIX. yüzyılda Erzurum Vilayetine bağlı Bayezid Sancağının merkez kazasıydı. Kaza, bu dönemde hazırlanan haritalarda ve bu haritalardan yola çıkılarak hazırlanan güncel haritada görüldüğü üzere, doğudan İran, batıdan Diyadin kazası, kuzeyden Rusya, güneyden Van Vilayeti ile çevriliydi (Cuinet, 1892:130) (Harita 2).

Harita 2: XIX. Yüzyılda Bayezid Kazası ve Sınır Komşuları

Kaynak: HGM, ArcGIS (Zehra Laloğlu-10.01.2022)

Yaklaşık olarak 3205 km² lik bir alanı kaplayan kaza toprakları 39,5°- 40° kuzey enlemi ile 43,5°- 41,5° doğu boylamları arasında yer alır. XIX. yüzyılda Osmanlıda, başlangıç meridyeninin İstanbul'un içinden geçtiği kabul ediliyordu. Başlangıç meridyenini İstanbul kabul edilişine göre ise kaza toprakları, 15°12' doğu boylamı ve 39° 32' kuzey enlemlerinde bulunmaktaydı. (Şerif Bey, 1913:221; Darkot, 1979:368).

1.7. Alanyazın Derlemesi (Literatur)

Tarihi coğrafya, Türkiye’de çok yeni ve pek çalışılmamış bir saha olması ile birlikte coğrafya içinde özel bir yere sahiptir. Ancak, Türkiye’de var olan tarihi coğrafya çalışmalarını genelde tarihçilerin yürüttüğü görülmektedir. Tarihçilerin bu çalışmaları, büyük oranda verilerin transkripsiyonu şeklinde yani mevcut ham verinin olduğu şekliyle günümüz Türkçesine çevrilmesi şeklinde yazıldığı için tarihi coğrafya ilmi açısından yeterli doneleri sunmamaktadır. Bu durum, gerçek anlamda bir tarihi coğrafya çalışmasının ortaya konulmasını sınırlandırmaktadır.

Araştırma sahası ile ilgili çok sayıda coğrafya çalışması bulunmasına rağmen, bu çalışmalar tarihi coğrafya alanında yeteri kadar bilgi sunamamıştır. Çünkü tarihi coğrafyaya has olan ‘*mekânı yeniden inşa etme*’ faaliyeti gerçekleştirilmemiştir. Yapılan bu çalışma ile tarihi belge ve bilgiler ışığında XIX. yüzyıldaki Bayezid Kazası okuyucunun zihninde canlandırılmaya çalışılmıştır. İlgili verilere dayalı olarak ortaya konmuş olan bilgiler metin yanında tablo, grafik, haritalar ve fotoğraflarla desteklenerek tez zenginleştirilmiştir. Böylece bu çalışma ile tarihi coğrafya alanında var olan boşluk doldurulmuş olunacaktır.

Yukarıda ifade edildiği gibi araştırma sahası ile birçok değerli çalışma bulunmaktadır. Çalışmaya önemli oranda kaynak da oluşturan ve farklı konularda yapılmış bu çalışmaların bazıları şunlardır:

KAYA, Faruk (1996), **Doğubayazıt İlçe Merkezinin Coğrafi Etüdü** isimli yüksek lisans tezinde, araştırma bölgesinin yeri ve sınırları, jeomorfolojik özellikleri, iklim özellikleri, hidrografik özellikleri, toprak özellikleri, doğal bitki örtüsü özellikleri; beşeri ve ekonomik coğrafya özellikleri ile ilgili ayrıntılı bilgiler sunmuştur. Ekonomik faaliyetler içerisinde tarımın daima ikinci planda kaldığı Doğubayazıt’ta sınır ticareti nedeniyle ticari fonksiyonlar önem kazanmış ve çeşitlenmiştir. Doğubayazıt, ticaret ve turizm sektöründeki gelişmeler ile kentsel özellikler kazanmıştır. Doğubayazıt turizm faaliyetleri bakımından gelişmeye oldukça elverişlidir. Turizm potansiyelinin tamamıyla değerlendirilmesi halinde yöredeki ekonomik faaliyetlerin daha da canlanacağı ifade edilmiştir.

KARATAŞ, Yakup (2014). **Bayezid Sancağı ve İdarecileri (1700-1914)** adlı kitap, Osmanlı eyalet idaresi ve özellikle Bayezid'de uygulanan şekliyle yurtluluk-ocaklık sisteminin detaylı incelemesini ve bu idari yapının tarihi vetiredeki bir tanıtımını ihtiva etmektedir. Yine Osmanlı idaresine alınışından başlanarak cumhuriyetin ilk yıllarına kadar geçen sürede Bayezid'in idari tarihi de ele alınmıştır.

KEÇECİ KURT, Songül (2014), **Belgelerle Bayezid Sancağı Maarifi (1856-1914)**, isimli kitabında, Bayezid Sancağı maarifi ile ilgili arşiv belgeleri incelenip değerlendirilerek, eğitim reformlarının konargöçer aşiretlerin yaşadığı bu sancakta nasıl yankı bulduğu gözler önüne serilmektedir. Eğitim tarihi ve yerel tarih alanlarında çalışmalar yapan araştırmacıların istifadesine sunulan, birinci elden kaynaklara dayalı orijinal bir eserdir.

KAYA, Hakan (2018), **Osmanlı-İran Sınırında Bir Serhat Sancağı: Bayezid (1578-1848)** isimli doktora tezinde, Bayezid Sancağı'nın Osmanlı-İran sınırının geçiş güzergâhında bulunduğu ve dolayısıyla sancakta sürekli bir hareketlilik meydana geldiği ele alınmıştır. Bu hareketliliği en fazla sağlayan kesimin göçebe Kürt aşiretleri olduğu ve sınırdan geçiş yapan Kürt aşiretlerinin yerli ahaliye zarar verdiği, asayişsizliği de beraberinde getirdiği tarihi bir bakış açısıyla ele alınmıştır.

GÜZEL, Abdulkadir (2020), **Türkiye'nin Sıhhi-İctimai Coğrafyası Bayezid Vilayeti Değerlendirme-Karşılaştırma-Transkripsiyon** adlı kitap, Sağlık Bakanlığımızca 1922 yılından itibaren yayımlanmaya başlanan Türkiye'nin Sıhhi-İctimâî Coğrafya dizisi içinde yer alan "Bayezid Vilayeti" Birinci Dünya Savaşı sonrası dönemin Coğrafi özelliklerini ifade etmesi bakımından önem arz etmektedir. Bu çalışmada Bayezid Vilayetinin coğrafi özellikleri bakımından değerlendirilmesi yapıldıktan sonra Ağrı ilinin günümüz coğrafi özellikleriyle karşılaştırılması yapılarak gelinen nokta belirtmeye çalışılmıştır. Bunun sonucunda Bayezid Vilayeti ile Ağrı ili arasında idari sağlık ulaşım nüfus eğitim ekonomik faaliyetler vb. yönlerden önemli değişim ve ilerlemelerin olduğu ortaya konulmuştur.

DEMİR, Yılmaz (2014), **Doğubayazıt'ın Kentsel Fonksiyonları ve Kent İçi Arazi Kullanımı** isimli yüksek lisans tezinde, Doğubayazıt'ın gelişiminde etkili olan

faktörleri incelenmiş, kentin temel fonksiyonlarını belirlenmiş ve kent içi arazi kullanımı ile bunların sonuçlarını coğrafi bir bakış açısıyla ortaya konmuştur.

YILDIRIM, Makul (2018), **II. Meşrutiyet Dönemi'nde Bayezid Sancağı (1908-1918)** isimli yüksek lisans tezinde, Bayezid Sancağı'nın 1908-1918 yılları arasında yaşanan idareci değişiklikleri, sosyo-ekonomik durum, nüfus yapısı ve eğitim durumu incelenmiştir. Müslüman tebaanın asırlarca beraber yaşadığı Ermeniler ile ilgili genel bilgiler verilmiş, devletin huzur ve asayişini tehdit eden faaliyetlerine değinilmiştir. Osmanlı Devleti ile İran arasında yaşanan sınır anlaşmazlıkları ve Sultan II. Abdülhamid devrinin projesi olan ve Meşrutiyet döneminden sonra da kimi yapısal değişikliklerle varlığı sürdürülen Aşiret Alayları ve bu teşkilatın Bayezid Sancağı'na yansımaları incelenmiştir.

ERSÜ, Cemal (2011), **Salnamelerde Bayezid Sancağı** isimli yüksek lisans tezinde, Osmanlı vilayet salnamelerinden Bayezid'in 19. yüz yılın ikinci yarısı ve 20. yüz yılın ilk çeyrek tarihine ait detaylı bilgiler sunulmuştur. Böylece bu döneme ait Bayezid tarihi aydınlatılmıştır.

ÖNER, Ahmet (2019), **Tarihi ve Kültürü ile Doğubayazıt** isimli yüksek lisans tezinde, Urartulardan İslam'ın bölgeye gelmesi ve o tarihten Cumhuriyet dönemine kadar Doğubayazıt ve çevresinde hüküm süren millet ve devletlerin, tarihi seyri incelenerek gelişmeler kronolojik olarak ele alınmıştır. Doğubayazıt'ın tarihi süreci; İslam öncesi ve sonrası olarak genel bir değerlendirmeye tabi tutulmuş, arkeolojik çalışmalar, yeni bilgi, belge ve bulgular ve dijital veriler ışığında yazılı kaynaklardaki tutarsızlıklar karşılaştırılarak kronolojik gelişmeler ayrıntılı bir biçimde analiz edilmiştir.

DADAK, Nuri (2019), **Tunç ve Demir Çağlarında Doğubayazıt ve Yakın Çevresi** isimli yüksek lisans tezinde, Doğubayazıt ve yakın çevresinin Tunç ve Demir çağları ve ilk iskân faaliyetlerinin gerçekleştiği Geç Kalkolitik Çağı ele alınmıştır. Tezde, Tunç ve Demir çağları ele alınırken Geç Kalkolitik Çağ'ın eksikliği anlaşılmış ve bu eksikliğin tamamlanması için de gerek Doğubayazıt ilçesi gerekse Iğdır ilindeki süreç ele alınıp kültürel benzerlikler saptanmıştır.

Ayrıca, Doğubayazıt ve çevresi üzerine yazılmış birçok sempozyum bildirisi ve makale bulunmaktadır. Banulardan bazıları şunlardır:

KONUKÇU, E., 2004, **Tarihi Coğrafyada Bayezid**, Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu Bildirileri; BİNGÖL, Y. vd., 2011, **İshak Paşa Sarayı'nın Çevre Düzenlemesi**, III. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu Bildirileri; KAYA, F., 2007, **Doğubayazıt Şehrinin Yer Değiştirme Olayına Neden Olan Faktörler ve Yer Değiştirmenin Sonuçları**, I. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu; ÇETİN, Y., 2004, **Eski Bayezit Kalesi Tarihi ve Mimarisi**, Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu Bildirileri; DAYI(DERİNSU), E., 2004, **Geçmişten Günümüze Doğubayazıt Bölgesinde Siyasi Gelişmeler**, Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu Bildirileri; KARATAŞ, Y.-KUL, E., 2012, **XIX. Yüzyılın Sonlarında Bayezid Sancağı'ndaki Aşiretler ve İskân Politikası**, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi; GEYİKOĞLU, H., 2004, **Selçukluların Fethinden Osmanlı Hakimiyetine Kadar Bayezid ve Çevresinin Tarihine Bir Bakış**, Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu Bildirileri; DEMİRTAŞ, M., 2009, **XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Bayezid Sancağında Demografik Durum**, II. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu Bildirileri; ÖZCAN, B., 2004, **1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nde Bayezid**, Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu Bildirileri; KAYA, H. 2017, **19. Yüzyılın Birinci Yarısında Aşiretler ve Demografik Yapı: Bayezid Sancağı**, İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi; KARATAŞ, Y. 2011, **XIX. Yüzyılın Sonlarında Bayezid Sancağının Demografik Yapısına Dair Tespitler**, Tarih Dergisi; ÇALIŞKAN, A. (2020), **Osmanlı Kenti Bayezid'de Salgın Hastalıklar ve Bazı Asayiş Problemleri (XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl Başları)**, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi; KURŞUN, Z., 2000 **"Mehmed Hurşid Paşa'nın Seyahatnâme-i Hudûd Adlı Eserine Göre XIX. Yüzyılın Ortalarında Bayezid Sancağı"**, Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi vs.

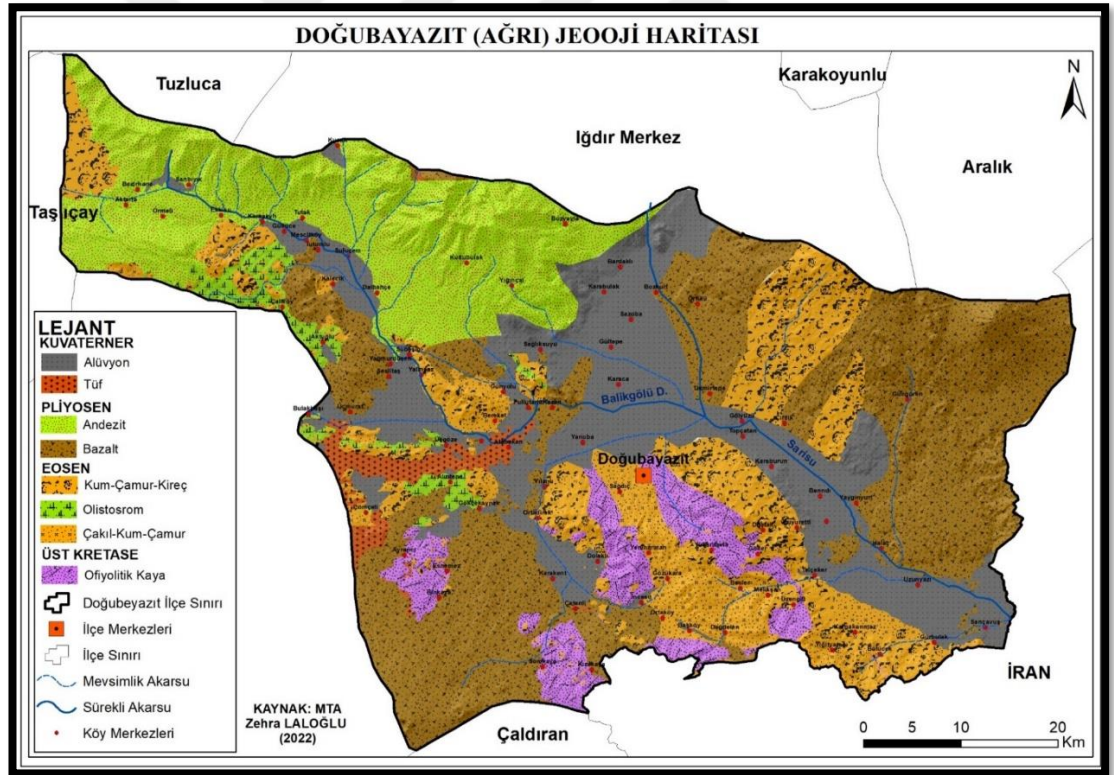
İKİNCİ BÖLÜM

2. BAYEZİD KAZASININ FİZİKİ COĞRAFYA ÖZELLİKLERİ

2.1. Jeolojik ve Jeomorfolojik Özellikler

Yukarıda ifade edildiği üzere Bayezid Kazası, Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Murat-Van Bölümü'ndeki Ağrı ilinin bir ilçesi olan Doğubayazıt'ın sınırları içerisinde yer alan eski bir yerleşimdi. Bu bağlamda Doğubayazıt, Ağrı ilinin tarihi eski ve gelişmiş bir ilçesidir. Türkiye'nin en doğusunda yer alan ilçe, Ağrı İl merkezinin 95 km doğusunda yer almaktadır. Ağrı Dağının güneybatı eteğindeki Bayazıt Ovası (Sarıova) üzerinde 2383 km² alanda, Türkiye-İran Transit yolu üzerinde kurulmuştur (Alpaslan, 1998:147; Yarmacı, 2010:33).

Harita 3: Doğubayazıt İlçesinin Jeoloji Haritası

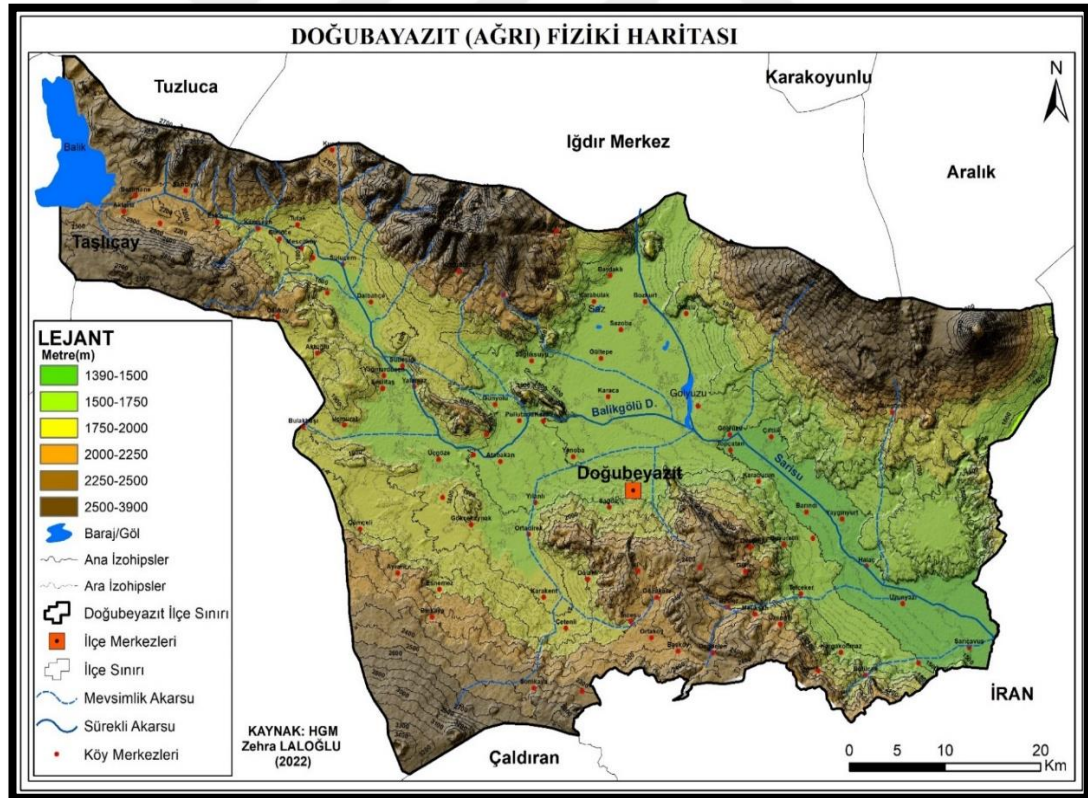
Kaynak: HGM, ArcGIS (Zehra Laloğlu-10.01.2022)

Doğubayazıt ve çevresinde Mezozoik'ten günümüze kadar çeşitli jeolojik zamanları karakterize eden farklı özelliklere sahip formasyonlar bulunmaktadır. Bölgenin yapısı Üst Kretase yaşlı ofiyolitik karmaşık seri, Orta Eosen ve Miyosen

yaşlı kalker, Kuvaterner yaşlı bazalt ve alüvyonlardan oluşmuştur. Doğubayazıt'ın genel jeolojisine bakıldığında etüt sahası çeşitli fasiyeste gelişen formasyonlardan oluştuğu görülmektedir. İlçe kuzeyde Karaköse masifi, güneyde Diyadin masifi ile çevrelenmiş ve bu masiflerin sıkıştırması sonucu Doğubayazıt Ovası yükselerek bugünkü görünümünü kazanmıştır (Kaya, 1996: 5) (Harita 3).

Araştırma sahası dağlık ve engebeli bir topografyaya sahip olmakla birlikte, deniz seviyesinden yüksekliği 1900 metredir. Saha, doğusunda yüksek İran platosu, kuzeydoğusunda Büyük Ağrı (5165 m) ve Küçük Ağrı (3919 m) Dağları, kuzeyinde Pamuk Dağları, batısında Ziyaret Dağları (3000 m) ve Sinek Yaylası, güneyinde Tendürek Dağı (3313 m) ile çevrilidir. Etrafı yüksek dağlarla çevrili olan Bayezid Kazası, güneybatıdan İpek Geçidi ile Muş Ovası'ndan geçen Murat Suyu Vadisi'ne, kuzeyden Çilli Geçidi ile Iğdır Ovası'na bağlanır (Erinç, 1953:81-82) (Harita 4).

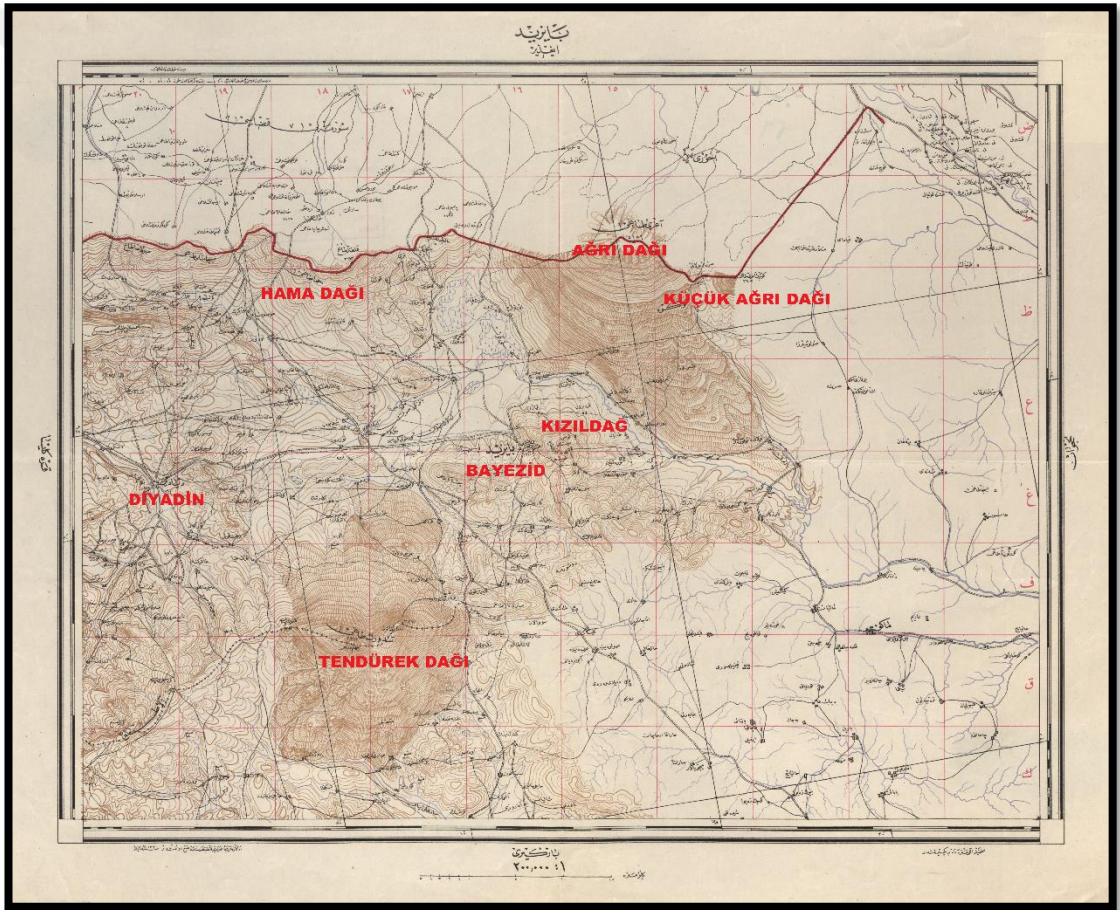
Harita 4: Doğubayazıt İlçesinin Fiziki Haritası

Kaynak: HGM, ArcGIS (Zehra Laloğlu-10.01.2022)

Bayezid Kazası, yine bu bölgede İshak Paşa Sarayı'nın üzerinde inşa edildiği Karaburun tepesinin çevresinde kurulmuştu. Büyük ölçüde dağlık ve tepelik alanlar ile çok sınırlı düzlüklerden oluşan bu eski yerleşme yeri yaklaşık olarak 1800-2000 metre yükselti basamakları arasında bulunmaktaydı. Kuzey-güney doğrultusunda uzanan dağ sırası ile batı-doğu doğrultusunda uzanan dağ sırasının birbiriyle kenetlendiği sahanın kuzeyinde, güneydoğu-kuzeybatı doğrultusunda uzanan dağların eğimli batı yamacı üzerinde yer alan Bayezid, kurulmuş olduğu yerin dağlık ve sert iklime sahip olması nedeniyle fazla gelişme göstermemiş ve zamanla yer değiştirmiştir (Kaya, 2007:437) (Harita 5).

Harita 5: Bayezid Kazası ve Çevresinin Topografyası

Kaynak: <https://acikerisim.tbmm.gov.tr> (Erkan-ı Harbiye-i Umumiye/1912)

Yüksek bir mevkide bulunan Bayezid Kazası, taşlık bir dere (Sarısu Deresi) içerisinde kurulmuş olup, konutlar derenin iki tarafındaki tepelerde ve kayaların

üzerinde yer almaktaydı. Kaza, doğudan Kızıldağ ve Balaban tepeleri, batıdan Zengizor Köyü, kuzeyde Kayaperden adıyla meşhur olan dağ silsilesi, güneyden birtakım mera ve tepelerle (muhtelif isimlerle adlandırılan söz konusu tepelerin tamamı Karadere ismiyle bilinmektedir) çevrilidir. Vilayetin en yüksek dağları Bayezid Sancağının merkez kazası sınırlarında bulunmaktadır. Bunların en meşhuru Ağrı Dağı ile Ararat silsilesi içinde yer alan ve 4500 m yüksekliğine ulaşan Aladağ silsilesidir (Kaya vd. 2014:656). Aladağ, kuzeyde Ağrı Ovası, kuzeydoğuda Tendürek Dağı, batıda Patnos Ovası, güneyde ise Erciş ve Çaldıran ovaları arasında yer alan yüksek ve engebeli bir sıradağ görünümündedir. Doğu Anadolu yaylalarının en engebeli, en yüksek ve en genişlerinden biri olan Aladağ yaylaları farklı yüksekliklerden oluşan birçok tali volkanın bir araya gelmesiyle oluşmuş bir dağ silsilesi üzerinde yer almaktadır. Bu dağ silsilesi üzerindeki yüksek volkanlardan çıkan lav ve tüflerin geniş alanlara yayılarak, yüksek kesimleri örtmesi ve bu yükseltiler arasındaki çukurlukları doldurması sonucu meydana gelen yüksek platolar, birer yayla görünümü kazanmışlardır (Kaya, 2011:125).

Bayezid Kazasının burada kurulması ve daha sonra yer değiştirmesi üzerinde bu engebeli topoğrafyasının etkisi büyüktür. Bayezid'in şehir olarak kurulduğu tarih kesin olarak bilinmemektedir. Fakat Urartulardan bu yana her devirde önemli bir geçit ve kale görevini sürdürmüştür. Bu görevi üstlenmesi üzerinde fiziki coğrafya özellikleri etkili olmuştur. Saldırı ve istilalara karşı güvenilir bir konumda olan Bayezid şehri, çeşitli nedenlerden dolayı yıllardır bulunduğu yeri terk ederek daha güvenli ve elverişli bir yere taşınmıştır (Alpaslan, 1984:7).

Bayezid'in ilk kurulduğu yer, yüksek ve sarp olduğundan tarım faaliyetleri gibi birçok ihtiyaca cevap vermiyordu ve gelişmeye elverişli değildi. Ayrıca bu olumsuz şartlar, tarım ve hayvancılığın ticari bir özellik kazanmasını engellemekteydi. Zamanla ulaşım, alt yapı ve sosyal hizmetlerin yürütülmesinde zorlukların da çıkması üzerine ilçe merkezi 1938 yılında 8 km batıdaki İstasyon Mevkii (Sarıova) denilen yere nakledildi. Doğubayazıt adıyla buraya nakledilen yerleşme, kurulduğu Doğubayazıt Ovası (Sarıova) üzerinde zamanla gelişmiştir ve alansal olarak büyümüştür (Kaya, 2007:441; Alpaslan, 1984:7). Günümüzde 118.000'i aşan nüfusuyla, ticari potansiyeli ve doğal güzellikleriyle önemli bir kent olan Doğubayazıt; kentsel gelişmişlik

açısından istenilen düzeyde olmasa da konumunun sağladığı kolaylıklardan ve gümrük kapısının avantajlarından dolayı önemli gelişmeler kaydeden bir kent durumundadır.

Doğubayazıt ve yakın çevresinde birçok aktif fay hattı bulunmaktadır. Doğubayazıt Fay Zonu, Balıkgöl Fay Zonu, Çaldıran Fayı, Tutak fayı, Ağrı fayı, Iğdır fayı örnek olarak gösterilebilir (Dadak, 2019: 30). Doğubayazıt ve çevresinde tespit edilen faylar, özellikle genç tektonik hareketlerle açıklanabilir. Miyosen'den beri şekillenmeye başlayan havza görünümü, bu dönemde çeşitli tektonik olaylardan etkilenmiştir. Bunun sonucunda ortaya çıkan faylar, doğrultu ve düşey atımlı faylardır. Sahadaki fay hatlarının Doğu Anadolu'daki faylara yaklaşık olarak paralel olmaları, bölgenin benzer tektonik faaliyetlerden etkilendiğini göstermektedir. Bu fayların hâkim doğrultuları ise kuzeybatı-güneydoğu doğrultusundadır (Kaya, 1996:5)

Araştırma sahası ve çevresi depremsellik açısından değerlendirildiğinde; kayalık bir zemin üzerine kurulan Eski Doğubayazıt'ın depreme dayanıklı bir yerde bulunduğu ancak alüvyal dolgu üzerine kurulan Yeni Doğubayazıt'ın bulunduğu alanın deprem konusunda dezavantajlı konumda olduğu görülmektedir. Burada, 1900'lü yıllardan önce meydana gelen depremlere bakıldığında 50'den fazla yıkıcı depremin yaşandığı görülmektedir. Kent ve çevresinde şiddeti 10 olan 5, şiddeti 9 olan 11, şiddeti 8 olan 36, şiddeti 7 olan 18, şiddeti 6 olan 11 ve şiddeti 5 olan 3 yıkıcı deprem meydana gelmiştir. Bu depremlerin %83'ünün şiddeti 7 ve 7'den büyük iken; % 17'sinin şiddetinin 7'den küçük olduğu görülmektedir. Doğubayazıt ve çevresinde 1900'lü yıllardan sonra da ciddi hasara neden olan çok sayıda deprem meydana gelmiştir. Bu depremlerden büyük bölümü 6.0 ve üzeri şiddetinde olmuştur. (Demir, 2014:15-18).

Engebeli bir topoğrafyaya sahip olan bölge, önemli düzlüklere de sahiptir. Doğubayazıt Ovası, Sarısu Vadisi, Masun ve Sürbahan çıkıntıları ilçenin düzlüklerini oluşturmaktadır. Bu düzlüklerin etrafı yüksek ve engebeli dağlarla çevrilidir. Bu alanlarda tarım yapılmakla birlikte uygun arazi alanlarında da sebze ve meyve yetiştirilmektedir (Dadak, 2019: 30). Bu düzlüklerin en önemlisi olan Doğubayazıt Ovası, Kuzey Anadolu ve Doğu Anadolu fay sistemiyle yakından ilişkili olarak meydana gelmiş bir ovadır. Tektonik hareketler sonucu faylanmaya uğrayan sahanın merkezinde Doğubayazıt Ovası şekillenmiştir (Kaya, 1996:9-10).

Rakımı yüksek olan Doğubayazıt Ovası; sazlık, bataklık ve ıslak çayırılık görünümündeki bir ova olup sularını batıdaki yüksek dağın üzerinde yer alan Balık Gölü'nden ve güneyde Tendürek Dağı'ndan inen Gernovak suyundan alır. Her iki su, ovaya indiğinde kuzey uçtaki Saz (Kurtkapan) Gölü'nün hemen güneyinde birleşerek Şeyhli (Gölyüzü) Gölü'nü oluşturur. Böylece, Saz ve Şeyhli gölleriyle birlikte (Büyük sazlık) ovanın neredeyse tümü geniş bir bataklık ve sazlık hâline gelir. Aslında, diğer küçük gölcükler, sazlıklar ve ıslak çayırılıklarla birlikte el değmemiş bir bataklık kompleksini oluşturmaları ve bir dereyle birbirine bağlı olmalarından dolayı, Saz ve Şeyhli gölleri tek bir alan olarak değerlendirilir (Öner, 2019:103).

2.2. İklim Özellikleri

Doğubayazıt ve çevresi, Doğu Anadolu Bölgesinin tipik karasal iklimine sahip olmakla beraber bir ovada bulunması ve Iğdır Ovasına yakın olması nedeniyle, kısmen diğer ilçelere oranla daha yumuşak bir iklime sahiptir. Yani Doğubayazıt, Iğdır Ovası gibi, Doğu Anadolu Bölgesi'nin mikroklima iklim bölgesi olduğu söylenebilir. İklimin genel özellikleri ise yazları sıcak ve kurak, kışları daha yumuşak geçer ve az kar yağışlıdır (Dadak, 2019: 30).

Bayezid Kazası, ortalama yükseltisinin fazla olması ve dağlarla çevrili bulunması nedeniyle kuzeyindeki Iğdır Ovasına ve doğusundaki yüksek İran Ovalarına kıyasla daha serin bir iklime sahiptir. Bölgede yıllık ortalama sıcaklık 9,2 °C dir. Düşük sıcaklığın 0,1 °C nin altına düştüğü gün sayısı 130 gün, 5°C üzerinde olduğu gün sayısı ise 174 gündür. Yüksek sıcaklığın 30°C' nin üzerinde olduğu gün sayısı ise 34 gündür. Yani Doğubayazıt bölgesi bu ovalara oranla daha serin bir iklime sahiptir diyebiliriz (Bingöl vd., 2011: 138-139).

Doğubayazıt ilçesinde kış aylarındaki kar yağışları bağlı olduğu il ve çevre ilçelere oranla daha az görülmektedir. İlkbahar aylarında az miktarda yağmur yağışı almaktadır. Öyle ki Doğubayazıt ve çevresi, Türkiye'nin aşırı kurak geçen bölgelerden biridir. De Mortanne metoduna göre on, Thornthwaite metoduna göre yedi ve Erinc formülüne göre ise dokuz ayın kurak geçtiği sahada, yarı kurak iklim tipi mevcuttur (Dadak, 2019: 31).

2.3. Bitki Örtüsü Özellikleri

Doğubayazıt ve çevresi, bitki örtüsü bakımından oldukça fakir arazilerden oluşmaktadır. Çünkü bu saha kurak bir iklime sahiptir. Yukarıda ifade edildiği üzere burada yıllık yağış miktarı oldukça düşüktür. Su kaynaklarının az ve arazisinin dağlık olması nedeniyle ormanlık alan yok denecek kadar azdır. Bitki formasyonu step(bozkır) türlerine ait çalı ve otlardır. Bölgede ağaç yetiştirme sınırının altında kalan yerlerde fakir bir bitki örtüsünün geliştiği dikkat çekmektedir. Bu stepler genellikle İrano-Turaniyen floristik bölgesine ait elemanlardan oluşur (Dadak, 2019: 31).

Saha, Leguminosae familyasından (baklagiller); Astragalusmikrocepholus, Astragaluschristionus (geven), Midecagosativa (yonca), Oviciacrassa (yaban fig), Graminaceae (buğdaygiller) familyasından; Bromustomentellus (delice), Hordeumbulbosum (yabani arpa), Festucabrunnescens (koyun yumağı), Paobulbosa (salkım otu), stipapontica (kılıç otu) ve diğer familyalardan Mentha longifolia (tüylü nane), Thymus Fallax (kekik), Papaveraceae (haşhaşgiller), Papavar orientale (yabani haşhaş), Eryngium billardicri (boğa diken), Convolvulaceae (sarmaşıkgiller) ve Rumex scutatus (ekşi kulak) gibi birçok bitki türüne sahiptir (Kaya, 1996: 46).

Yörede bulunan bazı bitkiler, yöre halkı tarafından farklı ve ilginç isimlerle anılmaktadır. Bunlar; “Çaşur (Ferula rigidula), Yemlik (Scorzonera), Işgın (Rheum ribes), Kersim (Dağ teresi, Lepidium), Gulik (Gulbahar, Çiriş otu, Eremurus spectabilis), Tusi (Boğadikeni, Eryngium campestre) Piçiyepir, Helekok, Sebiske, Pung (Yarpuz, Yabani nane, Mentha pulegium), Selmesk, Piltan (Civanperçemi, Achillea biebersteinii), Dolık (Ebegümece, Malva neglecta), Dağçiçekleri, Sosun, Lale, Kurtkulağı”dır (<http://www.dogubayazit.gov.tr/>).

Bayezid Kasası, resmedildiği gravürlerde yukarıda ifade edilenlerin aksine yeşillik ve ağaçlık gösterilir. Bunu daha çok bölgeye gelen seyyahların çizdiği gravürlerde görmekteyiz (Resim 1). Bu yeşillik, muhtemelen Eski Doğubayazıt’ın hemen altında, çorak bir arazi üzerinde adeta bir vaha görünümünde olan Keşişin

Bahçesi¹ idi. Ayrıca salnamelerde, ormanlık ve meşelik olmayan bölgede, az sayıda da olsa söğüt ve kavak ağaçlarının olduğu geçmektedir (E.V.S.,1873: 176).

Resim 1:Ağaç Manzaralı Bayezid Şehri

Kaynak: Sevim, 2002:2 (Gravür, Wanderbuch-1842)

¹ Keşişin Bahçesi, Doğubayazıt'ta İshak Paşa Sarayı'nın hemen altında olup ilçe merkezine 7 kilometre mesafededir. Burası, şehir merkezinden eski Doğubayazıt'a doğru yol alırken sol tarafta muhteşem görüntüsüyle dikkatleri üzerine çekmektedir. Bu bahçenin, 16. yüzyılda ortaya çıkan Kerem ile Aslı hikayesinin geçtiği yer olduğu düşünülmektedir. Hikâyeye göre Kerem, Ağrı Dağı'nı aşarak buraya gelmiş ve Aslı ile bu meyve bahçesinde buluşmuştur. Kerem ile Aslı'nın aşkının önündeki engel farklı dinlere sahip olmalarıdır. Bu nedenle aşklarının acı son ile bittiği anlatılmaktadır. Bu hikâyeye sahne olan bahçe, günümüzde varlığını koruyarak gelmiştir. Bu alan açık hava kafeteryası olarak kent halkına ve aynı zamanda kente gelen yerli ve yabancı turistlere hizmet vermektedir (Demir, 2014:232; Öner, 2019:115).

2.4. Hidrografik Özellikler

Aras Havzasında bulunan araştırma sahasının toprakları, hidrografik özellikler açısından oldukça zayıf bir alanı oluşturmaktadır. Şehrin ihtiyacı olan içme ve sulama suyu araştırma sahasının dışında ancak Beyazıt ilçesi yönetim sınırları içerisinde yer alan Balık Gölü (ilçe merkezinin kuzeybatısında), Şeyhli Gölü (ilçe merkezinin kuzeyinde), Aras nehrine karışan Zankimar çayı kollarından Sarısu (ilçe merkezinin güneydoğusunda) ve Gernovak Suyu'dan (ilçe merkezinin güneybatısında) temin edilmektedir. Dolayısı ile adı geçen akarsu ve göller araştırması sahasının sınırları içerisinde yer almamakla beraber, söz konusu saha üzerinde doğrudan ve dolaylı etkiye sahiptir (Kaya, 1996: 39).

Gernovak ve Sarısu kar yağışlarıyla beslenen pınarlardan doğar. Yaz aylarında suları azalır. Buna mukabil Balık Gölü suyu kar erimesiyle beslenir, bütün yaz boyunca daimi bir akım vardır. Kışın şiddetli aylarında Balık Gölü donar ve yatakta su akımı yoktur. Ayrıca, araştırma sahasında büyük bir yeraltı suyu rezervi mevcut değildir (Kaya, 1996: 39).

Bölgede büyük bir yeraltı suyu rezervi mevcut olmasa da işletilmeyen önemli bir şifalı su kaynağı bulunmaktadır. Arzep şifalı suları denilen bu sağlıklı maden suları, Doğubayazıt şehir merkezine 12 km mesafede şehrin kuzeybatı tarafında bulunan Sağlıksuyu (Arzep) köyündedir. Bu köyde eski bir yerleşim yeri olup köyde eski mezarlıklar ve kayalıklarda çeşitli işaretler vardır. Günümüzde tam bir sağlık merkezi şeklinde istifade edilmektedir. Kas ve kemik ağrılarını iyileştirdiği bilinen bu sodalı su yer altından 40 derece sıcaklıkta çıkmaktadır (Öner, 1019:116).

Aras Nehri Hidrografik Havzası içinde yer alan Sarısu Çayı'nın beslediği Doğubayazıt Sazlığı, sahanın sulak alanlarından. Doğubayazıt Sazlığı Sulak Alanı Doğubayazıt Havzası'nın taban düzlüklerinde yer almaktadır. Sarısu Çayı önce sazlıktaki Saz Gölü ve Gölyüzü göllerine boşalmakta ve daha sonra Gölyüzü Gölü'nden yıllık ortalama yaklaşık 1 m³/sn debiyle çıkarak Doğubayazıt-Gürbulak oluğuna girmektedir. Türkiye-İran sınırını geçen çay, Zangmar (Zengimar) Çayı'na bağlanarak sularını Aras Nehri'ne göndermektedir. Sarısu Çayı kurak geçen dönemlerde de bütünüyle kurumaktadır (Çelik vd.,2021:195-196).

2.5. Toprak Özellikleri

Kayaların fiziksel ve kimyasal olarak ufalanması ve ayrışması sonucunda meydana gelen toprağın, farklı özellikler kazanması üzerinde iklim, topografya, bitki örtüsü ve zaman faktörü önemli rol oynamaktadır.

Doğubayazıt ve çevresindeki ovaların hemen hepsinde hidromorfik tuzlu alüvyal topraklardan oluşmaktadır. Bu ovalar dışında kalan kısımların ana maddesi kireçtaşı veya yumuşak marnlı kireçtaşıdır. Vadi tabanlarında toprak profili derin, vadi yamaçlarına doğru sığ ve taşlıdır. Toprak bünyesi kil, kumlu killi kili, tın, killi tın, çukur ve drenaj yetersizliği gösteren sahalarda ise ağır killidir. Toprak renkleri genelde kahverengi ve açık kahverengidir. Organik madde bakımından topraklar fakir veya orta derecede organik maddeye sahiptir. Bu topraklar, Kireç muhtevası bakımından zengin topraklardır. Sulamanın çok yapıldığı kısımlarda topraktaki kireç yıkanmıştır. Ova topraklarından alınan toprak numunelerinin geçirgenlikleri genellikle çok düşüktür (Kaya, 1996: 42).

Yer yer kaya ve tepelerin de görüldüğü Bayezid ovasının bir kısmı çorak olup, yamaçlarda ve ovada erozyona oluşum oranı fazladır. Bu bölgenin geri kalan kısmında tarım, ziraat, az miktarda sebze ve meyve yetiştiriciliği yapılmaktadır (Alpaslan, 1998: 147).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3.1.BAYEZİD KAZASININ BEŞERİ COĞRAFYA ÖZELLİKLERİ

3.1. Bayezid Kazasının Tarihi

Bir yerleşmenin kurulması ve gelişmesi üzerinde konumu büyük önem taşır. Bugün Doğu Anadolu'nun stratejik bir noktası olan araştırma sahası, tarihin her döneminde bu önemi korumuştur. Anadolu'ya yapılan göç ve akınların Anadolu'daki ilk geçiş yeri ve Anadolu topraklarındaki ilk durağı olan Bayezid ve çevresine ilk uygarlık kuranlar, M.Ö. 3000 yıllarında Hurriiler olmuştur (Çetin, 2004:207). Bayezid daha sonra Urartu, Kimmer, İskid, Med, Hazar, Pers, Part, Sasani, Roma, Bizans, Arap, Selçuklu, Moğol, Harezm, İlhanlı, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safevi ve Osmanlı hâkimiyetine girmişti (Kaya, 2018:19).

İfade edildiği üzere, Bayezid Kazası birçok zaman farklı milletler tarafından yerleşim yeri olarak kullanılmıştır. Burada ilk yerleşimin hangi tarihlerde kurulduğu bilinmemektedir. Ancak Bayezid yerleşmesine ait bulunan ilk izler Urartulara aittir (Bingöl, 2004:217). Urartular, Van'dan Alagöz dağlarına ve Gökçe Gölüne kadar güvenli bölge yaratmak için Bayezid'i uzun süre ülke sınırları içerisine aldı ve buraya sağlam bir savunma kalesi inşa edilmişti. Bölge, M.Ö. 625 yılında Aras kıyılarına gelen Hazarlar tarafından ele geçirildi. M.Ö. 250 yılında ise Pers Krallığı ile Romalılar arasında birkaç kez el değiştirdi (Karaduman, 2019:15).

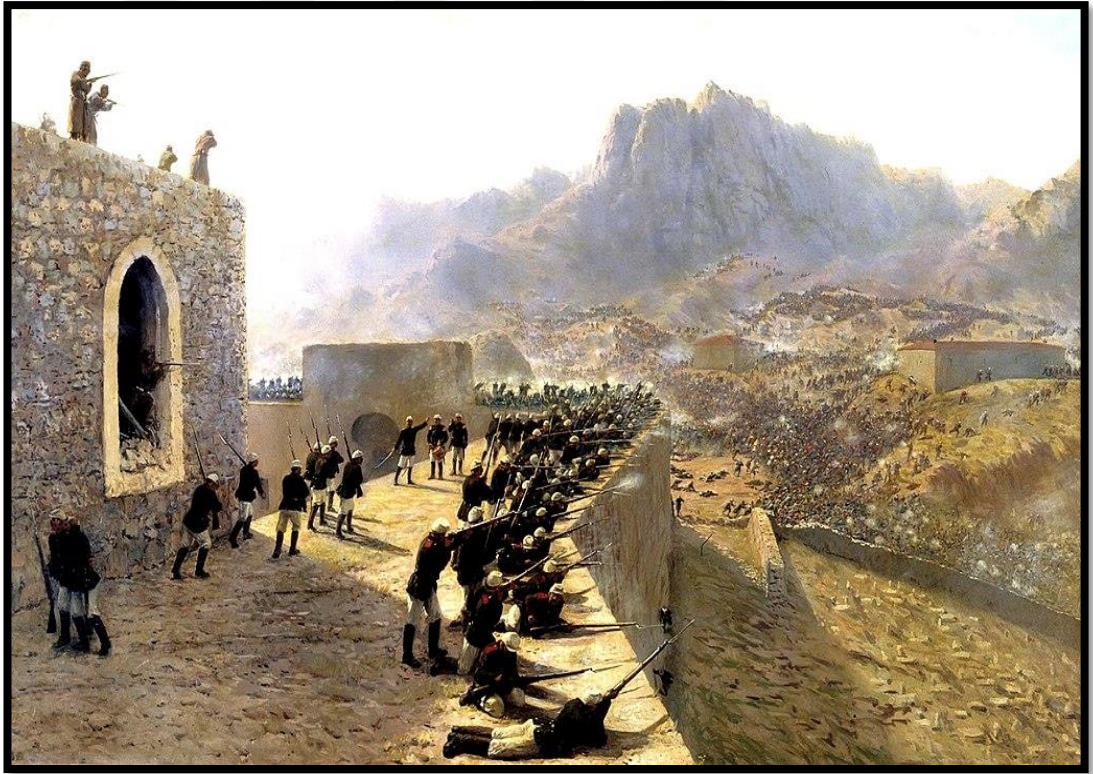
Yöre, Roma döneminden sonra Bizans egemenliğine geçmiştir. Bizans dönemi içinde yöreye Müslüman Arapların akınları başladı. Halife Hz. Osman zamanında Aras havzasına yönelen akınlar sırasında Bayezid ve çevresi Müslümanların eline geçti. 890-929 yılları arasında Azerbaycan'da hüküm sürmüş olan Türk asıllı Sacoğulları ailesinden Ebül Kasım Yusuf, o zamanlar adı Dariunk olan Doğubayazıt'ı Bagratiler'den aldı. Burası daha sonra Müslümanlar ile Bizans idaresindeki Bagratiler arasında birkaç defa el değiştirdi (Tuncel, 1994:494).

Batı seferine çıkan Sultan Alpaslan tarafından 1064'te Bizans'tan alınarak Büyük Selçukluların hâkimiyetine alınan bölge toprakları, sırasıyla Harzemşahlar,

Moğollar, Anadolu Selçuklu Devleti, İlhanlılar, Celayirliler, Timur, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safevilerin ve Osmanlıların eline geçmiştir (Dayı, 2004:137).

Sultan I. Selim zamanında, Çaldıran Savaşı (1514) sonrasında Osmanlı egemenliğine giren Bayezid, İranlılar ile yapılan Kasr-ı Şirin (1639) antlaşması ile tamamen Osmanlı topraklarına bağlanmıştır. Bayezid Kazası 1828, 1854, 1877’de ve I. Dünya Savaşı olmak üzere dört defa Rus işgaline uğramış, bu işgaller sırasında büyük bir yıkımlara maruz kalmıştır. 1918 ilkbaharında Ruslar ve Ermenilere karşı hareket başlatılarak 14 Nisan 1918’de işgalden kurtarılmıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarında vilayet merkezi konumunda iken, 1927 yılında Bakanlar Kurulu kararı ile Bayezid ilçe yapılmış ve vilayet olan Karaköse’ye (Ağrı) bağlanmıştır (Darkot, 1979:368; Alpaslan, 1984:7; Çetin, 2004:210) (Resim 2).

Resim 2: Bayezid Kalesi’nden Rus ve Ermenilere Karşı Savunma

Kaynak: <http://www.dogubayazit.gov.tr> (23.12.2021)

Bir ilçe olarak Karaköse’ye bağlanan Bayezid Kazası, daha sonra Anadolu’da kurulmuş pek çok eski yerleşmelerde görüldüğü gibi tarihi süreç içerisinde doğal ve beşeri faktörlerin etkisiyle yer değiştirmek zorunda kalmıştır. Yukarıda ifade edildiği

gibi Bayezid, 1938 yılında asırlardır bulunduğu yeri terk ederek, Karaburun Tepesi'nin yamaçlarından 8 km kadar kuzeybatıda bulunan İstasyon mevki² denilen Sarıova'ya (Doğubayazıt Ovası) Doğubayazıt adı altında nakledilmiştir (Anonim, 1981:361; Tuncel, 2009:390).

Bu isim bazı karışıklıkların ortaya çıkmasına neden olduğundan, Yeni Bayezid'i, Ermenistan'ın Gökçeğöl kıyısındaki Nor Bayezid ile İstanbul'daki Bayezid semti'nden ayırmak için başına “Doğu” kelimesi getirilmiştir. Böylece Yeni Bayezid'in ismi Doğubayazıt olmuştur (Kaya ve Karataş, 2014:161). 1937 yılında resmi kurumlar ovaya inince kaza halkı da ovalardan arsalar verildi. Yerli halkın bir bölümü belediye işinde ücretsiz olarak bir ay çalışmış ve bu işler karşılığında belediye tarafından onlara bedelsiz bir şekilde arsa verilmiştir. Şehir ovaya taşınınca yerli halk kendi evinin inşaat malzemelerini Eski Bayezid'den Doğubayazıt'a taşımıştır. Bu durum eski kent kalıntılarının tahrip edilmesine ve kısmen yok olmasına sebep olmuştur. İnsanlar kendi çabaları ile arsaların etrafında çamurdan duvarlar yapmışlar ve sınırlarını belirlemişlerdir (Karaduman, 2019:159).

² Sarıova, Türkiye'nin en yüksek dağı olan Ağrı Dağı'nın güney batısında, Aras Nehri'nin kollarından Zankımar Çayına karışan Sarısu Vadisi çevresinde gelişmiş bir düzlüktür. Sarıova, bugünkü ilçe yerleşim merkezinin kurulduğu yerdir. Doğubayazıt, yükseklikteki bu yeni yerine taşındıktan sonra burada büyüdü ve gelişti. Günümüzde transit yolun geçtiği bu alana Eski Tren İstasyonu mevki denilmektedir (Alpaslan, 1984:7;Tuncel, 1994: 492-494) İstasyon Mevkii denilme nedeni, 1915 Rus işgali sırasında kullanılmak üzere bir tren istasyonunun inşa edilmesidir. Tren, Erzurum- Doğubayazıt hattı düzenli olarak çalışıyordu. Rus işgali sona erdikten sonra da bir süre çalışan tren, daha sonra gelmez olur ve rayları sokulur. İşgal sonrası farklı kamu kurum ve kuruluşlarına hizmet veren ve son olarak Sağlık Meslek Lisesi olarak kullanılan bina, Doğubayazıt Kaymakamlığı girişimleri ve İşadamı Şerafettin Eryılmaz'ın maddi desteği ile restore edilerek ilçe halkının hizmetine sunuldu (<http://www.dogubayazitgazetesi.com/>), (Bayezid'in şehrinin yer değiştirmesi konusunda geniş bilgiler için bkz: KAYA, F., 2007, “Doğubayazıt Şehrinin Yer Değiştirme Olayına Neden Olan Faktörler ve Yer Değiştirmenin Sonuçları,” *I. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Sempozyum Bildirileri* ve TUNCEL, M., 2009, “Türkiye’de Yer Değiştiren Şehirler: Doğubayazıt Örneği”, *II. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyum Bildirileri Kitabı*).

1938 yılından itibaren Doğubayazıt, şehrin taşındığı yeni ilçe merkezinde gelişmiş, Eski Doğubayazıt ise tamamıyla terk edilmiştir. Günümüzde İshakpaşa Sarayı, Urartulardan kalma kale ve kale dibindeki eski camii, Ahmed-i Hani Türbesi ve Eski Bayezid evlerinin harabelerinden başka yapı ayakta kalmamıştır. Burası günümüzde, Ağrı İli'nde dinsel amaçla ziyaret edilen ve turistik olarak gezilen-görülen yerlerin başında gelmektedir (Alpaslan, 1984:7;Tuncel, 1994: 492-494; Karaduman, 2019:159).

3.2. Bayezid Kazasına Tarih Boyunca Verilen İsimler

Araştırma sahamızı oluşturan yöre, M.Ö. 3000 yıllarından başlayarak yerleşmenin tamamen tenhalaştığı ve sönükleştiği 1938 yılına kadar birçok isimle anılmıştır. Bizans ve Ermeni kaynaklarında şehrin adı *Darünk*, *Daryung*, ve *Daronk* olarak geçmektedir. Bu adların Urartu döneminden kaldığı kabul edilmektedir (Bingöl, 2004:217). Bayezid, başka kaynaklarda *Kogovit*, *Koghovid* ve *Kongayhovit* olarak da zikredilmektedir (Konukçu, 2004:129).

Bölge *Bayezid* (*Bayazid*, *Bayazit*) adını ise Celâyirli hükümdarı Sultan Ahmed'in (1382-1410) kardeşi Bayezid'den almıştır. Moğollar'ın bir kolu olan Celayir Devleti 1382'de iki kardeş arasında bölünmesinden sonra Bayezid yöresi sultan Bayezid'e verilmiştir. Sultan Bayezid, bölgeyi Karakoyunlular'ın saldırılarına karşı koyabilmek için Urartulardan kalma yıkık olan *Daryung Kalesi* olarak anılan kaleyi onarmıştır. Hatta Sultan Bayezid İshak Paşa Sarayı'nın bulunduğu yere sağlam bir iç kale yaptırmıştır. Halk tarafından çok sevilen Sultan Bayezid'in 1386'da ölümünden sonra, şehrin adı ona ithafen "*Bayazid Kalesi (Kale-i Bayezid)*" olarak değiştirilmiştir. (Bingöl, 2004:219-220; Kayserili, 2016:26).

Bayezid Kalesi'ne "*Eski Kale*, *Aydın Hisar*, *Aydın Kalesi*, *Cıvıvız Kale*" gibi isimler de verilmiştir (Geyikoğlu, 2004:175). XIX. yüzyıl başlarında ise Bayezid Sancağı'nın merkez kazası olması sebebiyle *Bayezid Kazası* ismiyle anılmıştır. Türkiye Cumhuriyeti döneminde ise 1923-1926 yılları arasında il merkezi olarak değerlendirilmiştir. Ardından il merkezi Karaköse'ye (Ağrı) nakledilmiştir. Takip eden süreçte Aralık, Iğdır ve Tuzluca ilçeleri Kars iline bağlanınca resmi yazışmalarda ve posta işlemlerinde ortaya çıkabilecek karışıklıkları önlemek amacıyla Türkiye'nin

de en doğusunda olması münasebetiyle Bayezid adının başına “Doğu” kelimesi getirilerek kente *Doğubayazıt* adı verilmiştir (Kayserili, 2016:26).

Yöre halkının “Bazid” olarak adlandırdığı kent için; “*Beyazıt*”, “*Beyazıd*”, “*Bayezıt*”, “*Bayezıd*”, “*Bayezit*”, “*Bayazıd*”, “*Beyazid*”, “*Bazid*”, “*Bayezid*”, “*Doğubeyazıt*”, “*Doğubeyazit*” ve “*Doğubayazıt*” adları yaygın kullanılmıştır (Demir, 2014: 37-38). Resmi olarak, Dahiliye Valiliği kararıyla 4 Mayıs 1935 tarihinden beri, “*Doğubayazıt*” adı kullanılmaktadır (BCA 30-18-1-2.54.33.16).

Bayezid yerleşmesi, 1938’de Doğubayazıt (Yeni Doğubayazıt) adı altında Sarıova mevkiine nakledilince de, burayla karıştırılmaması için, halk tarafından “*Eski Doğubayazıt* veya *Yukarı Doğubayazıt*” olarak adlandırılmıştır (Bingöl, 1999:28; Demir, 2014:38).

3.3. Bayezid Kazasının İdari Taksimattaki Yeri

Bilindiği üzere merkezi otorite kurabilmiş bütün devletler, ilk dönemlerden itibaren, merkezi otoriteyi elinde tutabilmesi, merkezin emir ve direktiflerinin daha kolay iletilebilmesi ve uygulanabilmesi, merkeze karşı herhangi bir olumsuzlukta daha seri müdahale edilebilmesi, vergi ve asker toplamada daha kolay işlerin yürütmesi gibi gerekçelerden dolayı, ülkelerini/egemenliği altındaki toprakları, birtakım idari birimlere bölmüşlerdir. Osmanlılar bu bağlamda bir yeri ele geçirdiklerinde ilk önce orayı kendi idari sistemlerine uygun olarak teşkilatlandırıyorlardı. Osmanlı topraklarında idari bölünüş; büyükten küçüğe doğru, eyalet/beylerbeyilik, sancak/liva, kaza/kadılık, nahiye ve köy/karye olmak üzere beş basamaktan oluşuyordu (Gümüşçü, vd., 2013: 247-248).

Osmanlı idaresinin, fethedildikten sonra merkezi otoriteyi sağlayamadığı bölgeler de vardı. Aşiretlerin yoğun olarak yaşadığı Doğu ve Güneydoğu Bölgelerinde, siyasi ve sosyal yapı (aşiret yapısı) ile güç arazi şartları sebebiyle XIX. yüzyılın ikinci yarısına gelinceye kadar merkezi otorite tam anlamıyla sağlanamamıştır. Buralarda aşiret otoritesine dayanan feodal yapılar, uzun zaman merkezi otoriteden uzak, bir nevi muhtariyet şeklinde siyasi varlıklarını sürdürmüşlerdir. Osmanlı idaresi, Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da, bölgenin siyasi ve sosyal yapısı ile coğrafi özelliklerini göz önünde bulundurarak, devletin diğer

kısımlarına nazaran burada farklı bir teşkilat uygulamasına gitme ihtiyacı duymuştur. Bu uygulamada en önemli kişi, bölgeyi iyi tanıyan âlim ve tarihçi *İdris-i Bitlisî* olmuştur (Ünal, 2010:204-205).

1514 yılında, Sivas'tan Diyarbakır'a kadar olan bütün bölge ile beraber Bayezid de Safevî İranlıların yönetimi altındaydı. İdris-i Bitlisî aracılığıyla Kürd beyleriyle ittifak kuran Yavuz Sultan Selim'in 1514 yılında Şah İsmail'e karşı savaşmak üzere Bayezid bölgesine gelmesiyle, yöre beyliği de ilk kez Osmanlılarla tanışmış ve Çaldıran Savaşı'nda Osmanlı Devleti tarafında yerini almıştır. Kanuni Sultan Süleyman zamanında Amasya Antlaşması olarak tarihe geçen ve "*Kanunnâme-i Hümayûn*'la" yasallaşan bu ittifakla Kürt beyliklerine genel adıyla "*ocaklık* veya *sancak* olarak anılan, *yurtluk-ocaklık* ve *hükümet*"³ diye iki biçimi bulunan bir nevi özerk, irsî beylikler statüsü verilmiştir (Ögel, vd., 1992: 28-33).

³ Ocaklık sancakların yapı itibarıyla iki ayrı grubu olan *yurtluk-ocaklık* ve *hükümet* sancakları, Osmanlı Devleti'nin siyasi yönden hareketli olan hudut bölgelerinde bulunmaktaydı. Bunun en önemli sebebi, bu bölgelerdeki yerli beylerin nüfuzundan faydalanmak ve merkezi otoriteyi bir ölçüde bu beyler vasıtasıyla korumak ve tesis etmektir (Kılıç, 1999:122). Osmanlı yöneticileri hükümlerine oldukları ülkelerde eski hukuka riayet etmektedirler. Devlete sadakat gösterenlere ellerinde ister tımar arazisi olsun ister yönettikleri aşiret veya bölge olsun, onları yerlerinde bırakmakta, bu işlem için de ellerindeki bazı belgeler geçerli olmaktadır. Doğu Anadolu'da da, bu yörenin Osmanlı idaresine katılımı sırasında kendi saflarında yer alan mahalli beylere istimaletname vererek, onları bulundukları kale, köy ve kasabaların hâkimi olarak tanıtmışlardır. Bununla beraber bu beyler Osmanlı seferlerine muntazam olarak katılırlar, üzerlerine düşen vergileri de öderler. Bu düzene *yurtluk-ocaklık* denir. Yurtluk-Ocaklık sancaklarda beylerin azli ve görevden alınmaları beylerbeyi arzı ile olmakta, fakat divan-ı hümayun tarafından yapılmaktadır. Bu beylerin diğerlerinden tek farkı, atamalarda aynı aile ferleri arasından birisinin göreve getirilmiş olmasıdır. Yurtluk-Ocaklık sancaklarda tahrir yapılır, tımar ve zeamet de vardır, yalnız bunlar beyin kendi adamlarına verilir (Göyünç, 1999:85). *Hükümet* sancakları ise, aynı yurtluk-ocaklıklar gibi, fetih sırasındaki hizmet ve itaatlerinden dolayı eski sahiplerine tevcih edilmiş olan yerlerdir. Yurtluk-ocaklıklardan farklı olarak bu sancaklarda tahrir yapılmamaktadır. Bu sebeple tımar ve zeamet bulunmamaktadır. Hükümet sancağı beyine *hâkim* denmekte ve hâkim, sefer zamanında kendisine bağlı aşiret kuvvetleri ve kapu halkı ile birlikte savaşa katılmaktadır (Ünal, 2010:207).

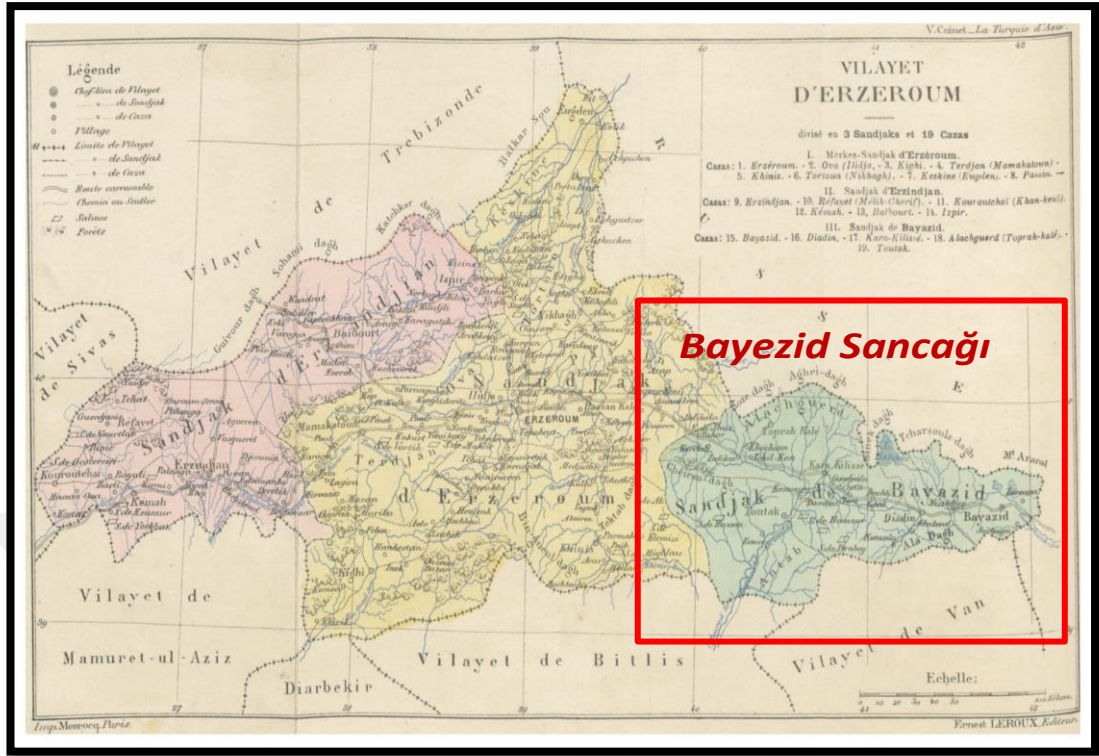
Yavuz Sultan Selim döneminden itibaren var olan bu sistemin, Bayezid Sancağının Osmanlı'ya geçtikten sonra burada uygulandığı görülmektedir. Bu statüye karşı devlet, yöneticilerden halkın korunmasını ve devlete sadakati istemiştir. Osmanlı Devleti, bölgedeki yöneticileri resmîyette atasa da yönetici olarak kimlerin seçileceğine pek karışmıyordu. Yurtluk-ocaklık veya hükümetle yönetilen yerlerin beyleri miras yoluyla başa gelmekte ve asıl yöneticinin seçimi nüfuz ve güç sahibi liderlere geçmekteydi. Yöneticinin seçiminde de bölgedeki kavim, kabile reisleri veya şeyhler gibi kişilerin etkili olduğu bilinmektedir. Yöneticiler seçilirken yukarıda bahsedilenlerin onayları alınmaktaydı (Kaya, 2016:22).

Bayezid, Osmanlı Devleti'nin idari taksimatında yerini, 1578-1588 yıllarında Van Vilayeti'ne bağlı bir sancak olarak almıştır. Bayezid bölgesi 1608, 1631 ve 1653 yıllarına ait tevcihat kayıtlarına göre, Bayezid Kalesi Sancağı ismiyle yine Van Eyaleti'ne bağlıdır. XVII. yüzyılın sonu ve XVIII. yüzyılın ilk yarısında ise Bayezid Kalesi Sancağı, ocaklık olarak Erzurum Eyaleti'ne bağlı bir sancak olarak kaydedilmiştir (Karataş-Kul, 2012:344).

Bu durum XIX. yüzyılın ortalarına kadar sürmüştür. İdari yönetimlerin köklü reformların uygulanmaya başladığı XIX. yüzyılda, Devletin tüm idari birimlerinde, 1861'den itibaren Tuna Vilayeti'nde başarıya ulaşan yeni eyalet yönetim şeklinin yaygınlaştırılmasına karar verilmiştir. Bu doğrultuda, Bayezid Sancağı da Erzurum Vilayeti'nin doğusunda bir sancak olarak idari sistemdeki yerini almıştır. Yeni düzene göre Erzurum Vilayeti'nin aşiretlerin yerleşmiş olduğu doğu bölgesinde, nahiye teşkilatı oluşturulurken konargöçer aşiretler birer nahiye olarak telakki edilmiş ve aşiretlerin reisleri de nahiye müdürü olarak atanmıştır. (Sîdkân Nahiyesi, Haydaranlı Nahiyesi gibi) (Karataş-Kul, 2012:344-345).

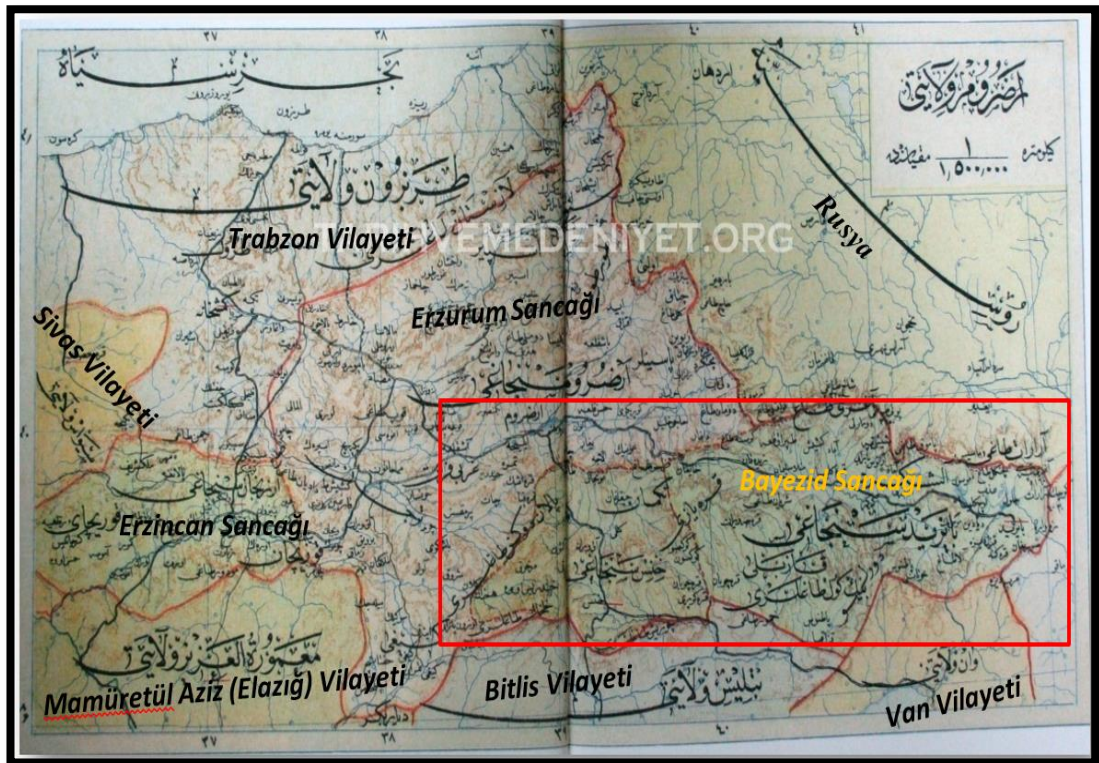
XIX. yüzyılda Erzurum Eyaleti'ne bağlanan Bayezid Sancağı'nın *Bayezid, Diyadin, Karakilise, Eleşkird ve Antab* olmak üzere beş kazası vardır. Sancağın merkez kazası olan Bayezid, Tanzimat'tan sonra eyalet sisteminden vilayet sistemine geçildiğinde de yine aynı isimle Erzurum Vilayeti'ne bağlı Bayezid Sancağı'nın merkez kazası olmuştur (Tuncel, 1994: 494) (Harita 6 ve 7). Bayezid Kazası, Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar bu konumunu korumuştur.

Harita 6: 1890 Yılı İtibariyle Bayezid Sancağı

Kaynak: Cuinet, 1892:13

Harita 7: XX. Yüzyılda Bayezid Sancağı

Kaynak: <http://tarihvedenedeniyet.org> (Osmanlı Atlası,12.02.2022)

Doğu Anadolu’da stratejik bir konuma sahip olan Bayezid’e ve çevresine birçok seyyah ve coğrafyacı eserlerinde yer vermiştir. Bazı önemli seyyah ve coğrafyacının Bayezid ile ilgili gözlem ve bilgilerine aşağıda kısaca yer verilmiştir:

“Bayezid Kalesi, Kotur (günümüzde Türkiye-İran sınırında Van’ın doğusunda yer alan İran’a ait bir kasaba) kuzeyinde bir kale ve livadır. Burası bir sınır şehridir ve buraya iki kale daha bağlıdır. Biri Diyadin kalesi diğeri Hamur kalesidir. Bu livayı Behlül Bey ocaklık olarak yönetiyordu. Halkı, Ekraddan Besyan aşiretinden yiğit ve cesaretli taifelerdir”(Katip Çelebi, 1732:417-422).

“Bayezid kasabası, dört-beş saat mesafede bulunan ve Orta Asya kıtasında bulunan dağların en yükseği olmak üzere deniz seviyesinden itibaren on altı bin iki yüz elli İngiliz kademi yüksekliğinde olan ve bizlerde Eğri ve Ağrı dağ ve yabancı dillerde Ararat dağı şeklinde anılan dağ yakınında, Osmanlı İmparatorluğu ve İran ve Rus devletlerinin birleştiği hudutta bulunur. Hiç bir vakit bu dağın zirvesinde olan taş ve toprak görülmeyip daima kar ile örtülüdür. Hazar denizine dökülen Aras nehri bu dağın kuzey tarafından geçer. Bayezid kasabası aslında bayındır ve gelişmiş bir kasaba iken Rabbim bir daha göstermesin otuz yedi tarihinde (1828) İranlı ve kırk üç tarihinde (1828) Rusyalı tarafından istila olduğundan pek çok yerleri harap olmuştur. Kalesi kasabayı koruyacak yerde ise de eksikleri çoktur. Ulaştığımız belgelere göre IV. Murat zamanından Sultan Abdülmecid zamanına kadar Bayezid, yerlisinden bir hanedanın tasarrufunda bulunuyordu. Bu hanedanın orada bazı barınağı var ise de harap olmuştur. Fakat bunlardan bin yüz seksen dokuz tarihinde (1775), merkez livanın mutasarrıfı olan İshakpaşa’nın eseri olan kargır bir bina, mükemmel bir saray ile içinde bulunan güzel bir cami-i şerif kalmıştır. Dört, beş sene evvel (1844-45) meydana gelen şiddetli zelzelelerde sarayın bazı tarafları dayanıksız olduğundan harap olsa da o haliyle dahi kaymakamlık ve kadıların karar alma yeri burada bulunmuştur. Bahsedilen saray tamir olursa kaymakamlık dairesiyle zaptiye emrinde hizmette bulunan güvenlik görevlilerinden başka bir iki tabur nizamiye askerleri de barındıran genişliktedir. Bundan başka kalenin bazı yerleri tamir olursa orada bunun gibi bir iki tabur asker daha barınabilir. Kalenin arkasında oluşmuş kaya dağ üzerinde bulunan çukur bir yerde birikmiş suya mahsus bir yol yapıp su kale içine akıtılmıştır. Suyu kullanmak amacıyla iki çeşme dahi bin inşa edilmiştir. Kalenin dış kapısının yanında bir cami’-i şerif olmakla beraber meskûn mahallelerden oldukça uzak

kaldığından pek kullanılmamaktadır. Kasaba sakinleri iki yüz hane miktarı Şafi mezhepli ehl-i İslam Kürd ve iki yüz elli hane Ermeni milletinden ibarettir. Ehl-i İslam'ın çoğunluğu istila senelerinden sonra gelip yerleşmişlerdir. Müslüman aşiretler çok olup eski yerlisinden az kimse kalmıştır. Eskiden Ermeni milleti daha fazla iken Rusya istilasında pek çoğunu göçüp Tiflis ve Revan taraflarına gittiklerinden şimdi bulunan Ermeniler iki yüz elli haneden fazla değildir. Gerek Bayezid'den ve gerek Erzurum ve Van eyaletlerinin farklı mahallerinden göçüp Rusya tarafına geçmiş bulunan Ermeniler, dönemin padişahı Abdülmecid-i Hani'de meşhûd-ı afak (?) olan iyi asayişin olduğunu ve güzel yönetildiğini görüp işittikçe bu en büyük nimeti ve inayet-i amme-i (?) istisnadan uzak ve mahrum kaldıklarından öte tarafta bulunduklarına ziyadesiyle pişman olmuş oldukları şüphesiz merhumlarından, küçüklerinden ve kibarlarından işitilmişti. Kaleye tahminen yirmi dakika mesafede ova tarafından kaleye varılacak yol üzerinde Zengezôr namında bir tepe üzerinde bir kale daha vardır ki pek münasip bir mekânda istihkâm etmektedir. Bunun burç ve duvarları ayakta durur ise kullanılmak lazım gelse yine tamire muhtaç olduğundan artık mühimmat bulunmuyor idi. Ve bu kalenin eteğinde yine Zengezôr isminde bir kaç haneden oluşan bir karye vardır. Bayezid civarında Balıklıgöl ve Kazlugöl ve Akgöl ve Dibsizgöl ve Kızılgöl adında bir kaç göl olup bunlardan Balıklıgöl'de ve diğerlerinin bazısında daha iyi Alabalığı bulunur ki bu balık cinsleri deniz balıklarından belki daha lezzetlidir” (M. Hurşid Paşa, 1847: 259-261).

“Bayezid Kalesi, bir tepe üzerine kurulmuş olup Rusya ve İran hudutlarının batı tarafında bulunmasıyla mühimdir. Arazisinde meydana gelmiş olan Murad Nehri çevresinde çeşitli hububat, sebzeler ve meyveler yetişir. Merkez sancağa bağlı kazalar; Neş-i Bayezid, Diyadin, Antab, Karakilise, Eleşkirt'dir.” (A. Saib, 1886: 203-204).

“Bayezid Sancağı; Bayezid, Diyadin, Karakilise, Alaşkürd ve Entab adlarıyla 5 ilçeye ayrılıp, 418 köy ve 19 nahiye kapsamaktadır. 47236 toplam nüfusunun 8367'si Ermeni, kalanı Müslüman olup çoğu Kürt'tür. Bayezid, Erzurum ilinin bir sancağının merkezi olup, Rusya ve İran sınırları yakınında, Erzurum'un 25 km. doğusunda, Ağrı Dağı'nın 20 km. güneybatısında yer alır. Kasaba, yüksek ve taşlık bir derenin içinde olup, evleri derenin iki yanındaki bayırlarda, kayalar içerisine kurulmuştur. 7090 kişiden oluşan nüfusunun çoğunluğu Müslüman Kürt'tür. Kasaba

içinde yıkık durumda bir kale, sanat değeri olan eski bir yapı biçiminde bir hükümet konağı, üç cami, birkaç medrese, bir ortaokul, eski bir kilise ve birkaç ilkokul vardır. Havası kışın hala soğuk ise de yazın güzel ve her zaman sağlamdır. İran ve Gürcistan ile hayli ticareti vardır.” (Ş. Sami, 1889:1234-5)

“Bayezid Kasabası mevki olarak yüksek ve taşlık bir dere içerisinde olup, haneler derenin iki tarafındaki tepelerde ve kayaların üzerinde ve bazı kısmı birbirine bitişik ve yakın ise de, çoğu haneleri birbirinden uzaktadır. Kasaba, doğudan Kızıldağ ve Balaban Tepeleri ve batıdan önünde ova bulunan Zenganidir Karyesi ve kuzeyden Kayaperden adıyla bilinen dağ silsilesi ve güneyden birtakım mera ve tepelerle çevrilidir. Çeşitli isimler ile anılan bu tepelerin geneli Karadere ismiyle bilinir. Vilâyetin en yüksek dağları Bayezid Livası'nın merkez kazasında bulunur. Bunların en meşhuru ve tarihi olanı kuzey ve batıdan doğuya yönelmiş ve 5.500 metre yüksekliğinde Eğridağla Ararat silsilesine bağlı ve 4.500 metre yüksekliğinde olan Aladağ silsilesinden ibarettir. Kasabanın nüfusu, 1.504 kadın ve 1.742 erkek, toplam 3.246 olup, bunlardan 1.892 Müslüm ve 1.352 Ermeni'den ibarettir. Merkez livası 552 haneden ibaret olup, mebanî-i emiriyeden eski eserlerden olan ve zamanında askeri depo olarak kullanılan eski kale ile askeri kışla olarak kullanılan yeni kaleden ve çarşı yakınında idadi ve ibtidai mektepleri ve beş cami-i şerif ile iki medrese, iki tekke ve türbe ve dört kilise ve bir hamam, yirmi bir han, yüz doksan dört dükkân ve mağaza, beş kahvehane, yedi meyhane, otuz değirmen, yedi kireç ve kiremithane, 3 debbağhane ve bir hükümet konağı ile bir hapishaneden ibarettir. Kasabanın dâhilinde kuyu ve lağım yoktur. İçilecek suların kaynağı dörttür. Birincisi şehrin kuzeydoğusunda bulunan eski kale mahallesinin membaı olup, fazla suyu kuzeyde dereye dökülür. İkinci membaı hapishane ve askeri kışlaya giden suyun ana membaı şehrin doğu tarafında bulunan kayalıklardan fışkırır ve suyu meskenlerden uzak olması dolayısıyla saf salimdir. Üçüncü membaı Abdbekur (Abdîgör) Mahallesi'nde, yine o isimle anılan çeşme olup, membaı beş dakika mesafede Ermeni kilisesinin altında ve mahalle arasında olup suyu saftır. Dördüncü membaı Mahmut Çavuş Kahvesi namıyla anılan ve çarşı başında bulunan Akbulak adıyla anılan pınar olup, bunun da membaı hemen çeşme yakınında bulunan kayadan çıkar ve ikiye ayrılarak bir kolu Lazlar Kahvesi'nin kuzey tarafında mahallede cereyan ettirilmektedir. Bunlardan başka hükümet konağı yakınında ve şehrin batı tarafında bir membaı mevcut olup, kaynak mevkiinin pek alçak olması ve geçtiği yollarda meskenlere tesadüf etmesi yüzünden temiz olamayacağı

muhakkaktır. Bayezid merkezinde toplamda on üç çeşme mevcut olup, bunlardan bazılarının suyu birbiriyle birleşerek kasabanın batı tarafındaki bahçe ve bostanları sulayarak Murdar çay dedikleri dereden geçer ve Zengizor Karyesi tarla ve çayırlarına kadar uzayıp gider ve oralarda çayır ve tarlalar arasında kaybolur. Kasabada bir memleket tabibi istihdam etse de, resmi ve gayr-ı resmi eczane olmadığından, tabibden hakkıyla istifade olunamıyor. Liva belediye geliri on iki bin kuruş olup, bu kadar cüzi bir gelirin koca bir livanın bunca sağlık ihtiyaçlarını temin edemeyeceği açıktır” (Dr. Şerif Bey, 1913:211-221).

3.4. Bayezid Kazasında Yerleşme ve Nüfus

Yerleşme

Barınmak, beslenmek ve sosyal faaliyetleri sürdürmek amacıyla bir alan üzerinde inşa edilmiş, bir veya birden fazla konuttan oluşan ünitelere *yerleşme* denir. Bilindiği gibi yerleşmeler, dünya üzerine gelişigüzel dağılmamışlardır. Yer şekilleri, yükselti, bitki örtüsü, iklim, su, tarım alanları ve toprak, güvenlik, ulaşım, vb. faktörler yerleşme merkezlerini etkilemiş ve dağılışında birinci derecede rol oynamıştır (Yiğit, 2011:31).

Bayezid Kazası, Köy ve Nahiyeleri

Osmanlı yazarı Ş. Sami tarafından, 1889 yılında yayınlanan Kamûs’ül Âlam’a göre Bayezid Sancağı, idari bölünüş bakımından “*Bayezid, Diyadin, Karakilise, Eleşkird ve Antab*” isimleriyle beş kazaya bölünmüş olup, 19 nahiye ve 418 köyden meydana gelmektedir (Ş. Sami, 1889:1235). Sancak, “V. Cuinet’in La Turquie D’Asie” adlı eserinde ise yine Diyadin, Karakilise, Eleşkirt ve Antab olmak üzere beş kazadan oluşmaktadır (Cuinet, 1892:228). Bunlardan, araştırma sahamızı oluşturan Bayezid Kazası, bulunduğu sancağın merkez kazasını olup, sancağın ve bütün vilayetin doğusunda kurulmuştur. Kaza, İdmanlı ve Celali nahiyeleri ile beraber 78 köyden meydana gelmektedir (Ali Cevad, 1897:153-154). 1896 tarihinde Bayezid Kazası; Merkez, Çukur ve Diyadin Nahiyeleri ile 149 köyden oluşmaktadır (Karataş ve Kul, 2012: 344) (Tablo 1). XX. yüzyıl başlarında 7100 nüfuslu merkez kazaya bağlı 110 köy bulunmaktadır (Binbaşı M. Nasrullah vd., 2003:75). Yüzyılın sonlarında köy sayılarının düşme nedeni, uzun süren savaşları sonrası birçok köyün boşaltılmasıdır.

Tablo 1: XIX. Yüzyılın Sonlarında Bayezid Merkez Kazaya Bağlı Nahiye, Köy ve Nüfusu

BAYEZİD						
Bayezid Merkez Nahiyesi						
Köy İsimleri	Hane Sayısı	Toplam Nüfus		Köy İsimleri	Hane Sayısı	Toplam Nüfus
Bayezid	407	1,356		Mişyar	-	73
Geşri	-	35		Melekşe	-	54
Tahliki	-	402		Göller	-	10
Kurtkapan	-	139		Sürbahan-i ulya	-	63
Evretli	-	221		Harabe	-	-
Karabulak	-	398		Tabyan	-	49
Gültepe	-	60		Karabulak	-	27
Karacaviran	-	64		Güns	-	48
Celal	-	57		Kayınkurk	-	63
Meyzağlı	-	16		Kababurun	-	8
Şeyhli	-	46		Taboğlu	-	55
Çiftlik	-	53		Zengizor	-	110
Türkmen	-	56		Gerno Bey	-	9
Cebekent	-	51		Başkent	-	97
Demirkapı-yı süfla	-	59		Ortakent	-	80
Demirkapı-yı ulya	-	-		Gözükara	-	30
Köşk-i ulya	-	-		Kesenk	-	21
Sarıtaş	-	-		Meryemana	-	29
Gerberan	-	86		Yılanlı	-	35
Teymur	-	15		İncesu	-	35
Köşk	-	-		Kahırcık	17	62
Gürcübulak	-	24		Teperiz	53	231
Hallaç	-	47		Dize	45	213
Dane Bey	-	25		Karakent	-	156
Zorova	-	90		Şemo	34	131
Kargakonmaz	-	80		Gerkalb	24	54
Sürbahan-i süfla	-	167		Biryerde	4	33
Töreşin	-	60		Kondu	14	30
Tule-i ulya	-	29		Gelereşan	6	18
Dost Ali	-	30		Gölesor	5	18
Tole-i süfla	-	43				

Çukur Nahiyesi						
Köy İsimleri	Hane Sayısı	Toplam Nüfus		Köy İsimleri	Hane Sayısı	Toplam Nüfus
Erzab	61	300		Kanbarsol Ağa	-	45
Mezraa	-	63		Gürüm	56	94
Fetevan	19	73		Şano	-	14
Gerek mezre	19	64		Musun	44	161
Bereket	24	7		Göllük	-	15
Erzab kömü	-	39		Tutak	63	238
Cilkan suyu	10	31		Eruc	17	58
Mescid	10	17		Ömer Bey	13	34
Velişeyh	4	-		Çali	3	23
Hazo Nahiyesi ⁴						
Köy İsimleri	Hane Sayısı	Toplam Nüfus		Köy İsimleri	Hane Sayısı	Toplam Nüfus
Mirza ağa Kömür	-	28		Kakbar	-	40
Ali cebi	14	35		Gögsügüzel	-	75
Haclu	22	71		Bezirhan	7	57
Pirehal	20	87		Görgöre	-	52
Alo mello	9	54		Güşebnan	13	57
Yancan	24	66		Şokâbad	-	20
Tazekent	-	9		Ovakent	-	42
Sarıbıyık	14	178		Kızılziyan	-	29
Kalı	-	37		Ebubeşik	-	29
Diyadin Nahiyesi						
Köy İsimleri	Hane Sayısı	Toplam Nüfus		Köy İsimleri	Hane Sayısı	Toplam Nüfus
Diyadin	157	595		Çilkan şimşeği	18	73
Çilkan değutos	16	63		Üstükhe	-	89

⁴ Bayezid Kaza merkezine bağlı olarak gösterilen bir nahiyedir. Hazo Nahiyesi'nin Bakiyesi ile ilgili olarak ne tablolarla ilgili yazışmalarda ne de teftiş raporlarında bilgi bulunmamaktadır (Karataş, 2010:112).

Tole	9	7		Darik	-	24
Şekerek	23	-		Yuzud	-	51
Ahpazar	12	21		Vizegân	9	23
Garapazar	21	-		Bozo	11	68
Üçkilise	12	36		Bezîrgân	20	86
Gürgürek	26	89		Nalça	-	-
Molla kara	15	21		Kürd nevroşu	7	20
Zivker	12	24		Buni ulya	-	-
Menedlü	11	-		Arane	-	-
Pir Ali	7	-		Yolhne	-	21
Tohlucak	15	-		Tütek-i süfla	4	15
Budak	10	-		Çimenkulu	13	22
Sucan	33	-		Taşkesen	20	106
Soran	13	-		Hacı Halid	25	152
Yolh(a)ne	-	8		Davud	38	151
Ziya	10	55		Kurdugân	14	20
Mirza Han	5	100		Beligân-ı süfla	22	100
Tazekent	-	-		Kurak	20	-
Digâl	-	28		Beligân-i ulya	21	85
Kurusu	6	18		Şahveled	3	54
Ölükent	2	-		Zeynal	7	59
Kotancı	3	11		Karaca	16	61
Koru	9	29		Canekız	30	130
Sacid	6	10		TOPLAM	1,806	10,318

Kaynak: Karataş, 2010:117-118

Bayezid Kazasının Konumu ve Önemi

Eski Bayezid şehri, bugünkü Doğubayazıt ilçe merkezinin 8 km kadar güneydoğusunda, Akyayla Dağı'nın bir uzantısı olan Karaburun tepesinin çevresinde kurulmuştu (Fotoğraf 1). İshak Paşa Sarayı da Karaburun Tepesinin üzerinde inşa edilmiştir (Kaya, 2007:437).

Fotoğraf 1: Karaburun Tepesinin Yamaçlarında Kurulan Eski Bayezid ve Sarıova'da Gelişen Doğubayazıt Şehri

Aşağıdaki uydu görüntüsünden bu daha net bir şekilde görülmektedir. Eski yerleşmeden kalan harabelerin seçildiği bu uydu görüntüsü, yerleşmenin Karaburun Tepesinin kuzey ve batı yamaçlarında nasıl geliştiğini gösteriyor (Resim 3)

Resim 3: Karaburun Tepesinin Kuzey ve Batı Tarafında Kurulmuş Şehrin Uydu Görüntüsü

Kaynak: Google Earth (20.10.2021)

Büyük ölçüde dağlık ve tepelik alanlar ile çok sınırlı düzlüklerden oluşan eski yerleşim yeri yaklaşık olarak 1800-2000 metre yükselti basamakları arasında bulunmaktadır. Kuzey-güney doğrultusunda uzanan dağ sırası ile batı-doğu doğrultusunda uzanan dağ sırasının birbiriyle kenetlendiği sahanın kuzeyinde, güneydoğu-kuzeybatı doğrultusunda uzanan dağların eğimli batı yamacı üzerinde yer alır (Kaya, 2007:437). Doğusunda dağlar ve kayalıklarla çevrili olan Bayezid'in batı ve güney yönleri kısmen açıktır (Kaya ve Karataş, 2014:173) Bayezid, kurulmuş olduğu yerin dağlık ve sert iklime sahip olması nedeniyle fazla gelişme göstermemiştir.

Bayezid, savaşlar ve saldırılardan korunmak amacıyla yüksekte sarp ve kayalık bir konum üzerinde kurulmuştu (Resim 4). Hatta şehrin kuzeydoğusunda, “Belleburç” denilen semtte bir savunma kalesi yer almaktaydı (Kaya, 2018:20). Günümüzde harabe durumda olan kalenin ilk olarak ne zaman ve kimler tarafından yapıldığı kesin olarak bilinmemekle birlikte kalenin Urartular zamanında inşa edildiği düşünülmektedir. Ancak kaledeki Urartu kaya mezarları ve antik çağlara ait kalıntılar, buranın antik bir yerleşme olduğu izlenimini vermektedir. Bayezid Kalesi tarih

boyunca yağmalamalara ve istilalara açık olan Bayezid'i koruma görevi üstlenmiştir (Demir, 2014:2030-231) (Resim 5).

Resim 4: Karaburun Tepesinde İshak Paşa Sarayı ve Tepenin Eteğinde Bayezid Kazası

Kaynak: Bingöl, 1999: 18 (Gravür, A. Le. Faure-1877)

Resim 5: Bayezid Kazası ve Bayezid Kalesi

Kaynak: Sevim, 2002: 31(Gravür, C. Texier-1842)

Tek parça, sert ve dik kaya üzerine inşa edilen kalenin güneyinde bulunan İshak Paşa Sarayı ve Bayezid şehri ile kale arasında derin bir vadi yer almaktadır. Ayrıca, Osmanlı'nın sınır bölgesindeki önemli merkezlerinden biri olan Bayezid'in etrafı dış surlarla çevrilidir (Kaya, 2018:20).

Başlangıçta şehrin doğusundaki sarp kayalıklar üzerindeki surlar, güneyde İshak Paşa Sarayı'nı da içine alacak şekilde bütün şehri çevrelemekteydi. Şehri kuşatan surlar ve iç kalenin, XIX. yüzyılın sonlarına kadar sağlam olduğu bu yüzyılda yöreye gelen yabancı seyyahların eserlerinden ve çizdikleri gravürlerinden anlaşılmaktadır (Çetin, 2009:22-24) (Resim 6). Ancak, bu yapılar ile birçok kamu binası ve ev, Rus işgalleri sırasında Ermeni isyancıların çıkarttığı olaylar sonucu büyük oranda tahrip olmuştur. Bayezid'in etrafını çevreleyen surların ise günümüze ulaşan kalıntıları yok denecek kadar azdır (Demirel, 2007:555; Kaya, 2018:20).

Resim 4: Ağrı Dağı ve Dış Surları ile Bayezid Kazası

Kaynak: Sevim, 2002:29 (Gravür, E. Ollier'in-1878)

Bayezid Kazasının Kuruluşu ve Gelişimi

Bilindiği gibi bir yerleşmenin kurulması üzerinde iklim, su, toprak gibi fiziki faktörler ile beşeri faktörler etkili olmaktadır. Bugün olduğu gibi geçmişte de iklim, su, toprak, ulaşım, barınma, savunma gibi etmenler yerleşim alanlarının seçiminde önemli ölçüde etkili olmuştur. Bayezid kentinin ilk kuruluş yerinin belirlenmesinde savunma düşüncesinin öncelikli etken olduğu görülmektedir. Bu nedenle Bayezid kenti savunmaya elverişli bir yer olan Karaburun mevkiinde kurulmuştur. Geçmişte daha iyi korunabilme endişesiyle yüksek kesimlerde kurulan kentlerin zamanla bu endişenin ortadan kalkması sonucu kurulduğu yamacın eteğine inmesi örneği de Bayezid şehrinde görülen bir durumdur.

Bayezid şehrinin, ilk yerleşim yerinin neresi olduğu, kuruluş tarihi ve hangi kavim tarafından kurulduğu hakkında yazılı bilgiler bulunmamakla birlikte yerleşmenin zengin bir tarihe sahip olduğu kesindir. Bayezid şehrinin ilk kurulduğu yer, Eski Bayezid ya da Yukarı Beyazıt denilen yerdeki eski kale ve civarı olduğu düşünülmektedir. Buralarda Urartu mezarlarının bulunması, şehrin geçmişini çok eskilere götürmektedir. Uzun sura bölgeye hâkim olan Urartuların Eski Bayezid yerleşmesinin temelini atmış olduğu düşünülmektedir (Bingöl vd., 2011: 140).

Bölgede, İslamiyet'ten önce Persler, Romalılar, Sasaniler ve Bizans hâkimiyeti görülmüştür. Yapılan araştırmalara göre bu medeniyetlerin kentin yapısal gelişimi üzerindeki katkıları yok denecek kadar azdır. Ancak İslamiyet'le birlikte Müslümanların eline geçen kent, gerek yapısal açıdan gerekse mimari olarak gelişme sürecine girmiştir. Özellikle uzun yıllar Selçuklu hâkimiyetinde bulunan bu kent, bu dönemde İshak Paşa Sarayı'nın kuzey yamaçlarında ve sarayın güneydoğusunda önemli bir gelişme göstererek yapısal olarak büyümeye başlamıştır (Demir, 2014:51). Ancak, dağlar arasında kayaların üzerinde kurulmuş olmasından dolayı yatay gelişme imkânı bulamamıştır (Resim 7).

Resim 5: Kayaların Üzerinde Gelişen Bayezid Kazası

Kaynak: Çetin, 2012:188 (Gravür, Jaubert- 1805)

Malazgirt Muharebesi'nden sonra, Bayezid ve çevresi de Alpaslan'ın ordusunda görev yapan ve Erzurum çevresinde bir beylik kuran Saltuk Bey'in yönetimine geçmiştir. Çaldıran seferi ile Yavuz Sultan Selim Bayezid topraklarını tamamen Osmanlı topraklarıyla birleştirmiştir. Osmanlı Ordusu Doğubayazıt'ın Danasazı civarında konaklarken 20 Ağustos 1514 günü kale anahtarları şehir halkı temsilcileri tarafından padişaha sunulmuştur. Bu tarihten sonra Safevilerin kontrolüne geçen Bayezid Sancağı, Kanuni Sultan Süleyman döneminde yapılan Irakeyn Seferleri (1533) sonucunda yeniden Osmanlı Devletine katılmıştır (Kaya ve Karataş, 2014:160).

Bir sınır kalesi olarak Bayezid, Osmanlılarla İranlılar arasında sürekli el değiştirmiştir. 1578 tarihinde kesin olarak Osmanlı Devleti idaresine alınmıştır. Bayezid Sancağını kontrolleri altında tutan Çıldıroğulları'ndan I. İshak Paşa zamanında (1700-1784 yılları arasında) başlayıp torunu II. İshak Paşa zamanında tamamlanan bir seri inşaat hareketleri Bayezid'i mamur ve bakımlı bir hale getirmiştir. Bu gün şehrin bir sembolü haline gelmiş olan İshak Paşa Sarayı da bu dönemde yapılmıştır. Bayezid şehri aynı dönemde İshak Paşa Sarayı'nın

kuzeydoğusundan başlayarak Zengezu (Sarıdana) Köyü'ne (Sarıgül Mahallesi) kadar yapısal olarak gelişme kaydetmiştir (Demir, 2014:52).

Şehrin yapısal gelişimi incelenirken; konut sayısı ve nüfus bilgilerinin bilinmesi önemlidir. Bu bağlamda, dağlar arasında kuzeydoğu-güneybatı yönlü olarak gelişen şehir, 1871 yılında 1089 konutta 5500 kişi ikamet etmekteydi. 1873 yılında konut sayısında herhangi bir değişim olmamasına karşın, bu konutlarda ikamet edenlerin sayısı 5697'ye çıkmıştır. 1892 yılında ise kentte 1552 konutta 7785 kişi ikamet ederken; 1896 yılında 3167 konutta 18489 kişi ikamet etmiştir (Cuinet, 1892: 228-240; Demir, 2014:53). 1892 ve 1896 yıllarında konut ve nüfus sayısının bu denli fazla olmasının sebebi bu dönemlerde yapılan sayımlarda Bayezid merkez kazaya bağlı köy ve nahiyelerinde sayıma dâhil edilmesidir. Doktor Şerif Bey'e göre; 1913 yılında kentte 552 konutta 3246 kişi ikamet etmekteydi (Küçükkuşurlu, 2011: 221). Bayezid şehrinin konut sayıları ve bu konutlarda yaşayan nüfus, daha ayrıntılı şekilde, aşağıda tablolar halinde verilecektir (Tablo 4 ve 12).

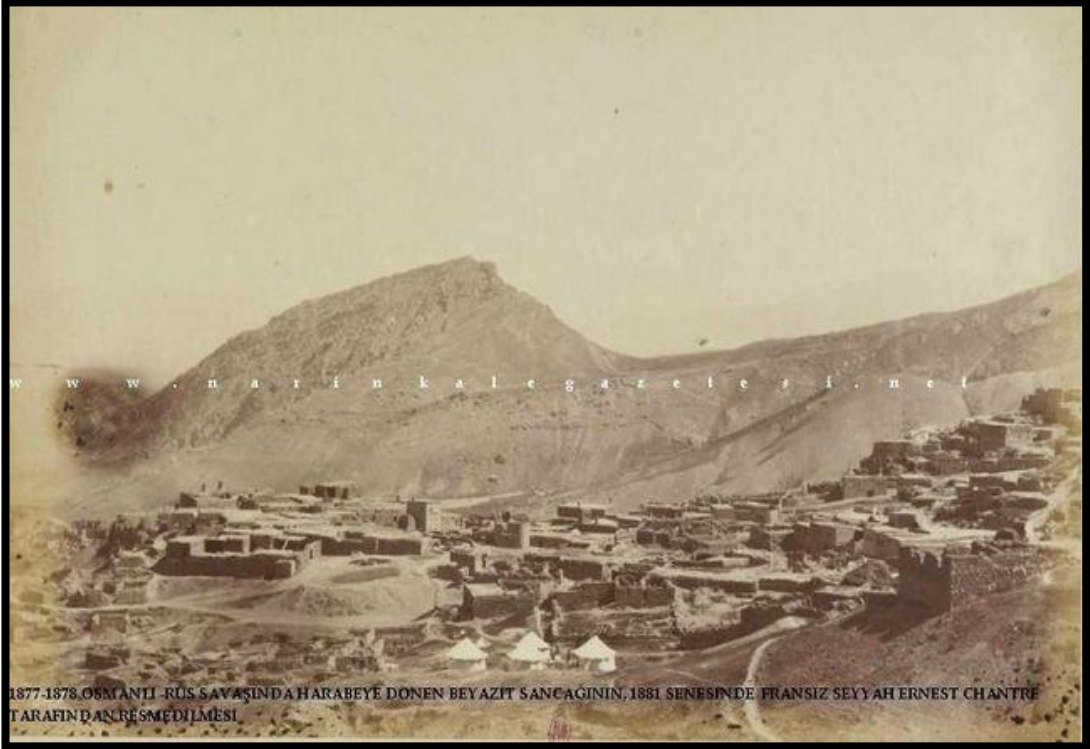
Bayezid, Osmanlı Devleti'nin kuvvetli zamanlarında bir serhat şehri olmanın zararlarını hissetmezken devletin zayıfladığı dönemlerde, saldırılardan zarar görmeye başlamıştır. XIX. yüzyıldan itibaren doğudan gelen istilalarda daima ilk hedef olmuştur. 1822'de İran, 1828, 1854 ve 1877 tarihlerinde de Ruslar tarafından ele geçirilen şehir, harap olmaktan da kurtulamamıştır (Tuncel,1994:493). James Brand, 1838 yılında Adilcevaz-Diyadin-Bayezid güzergâhında yaptığı seyahatte, Bayezid şehrinin Ruslar tarafından topa tutulduğu ve çarşıların acınacak duruma geldiği; doğru düzgün bir malın ve ticari bir canlılığın olmadığı bilgilerini vermiştir (Kaya, 2018:22). Ayrıca, Fransız seyyah Ernest Chantre'nin 1881 senesinde çektiği Doğubayazıt resminden anlaşılabacağı üzere, şehir 1877'de yerle bir edilmiş. (<http://www.dogubayazitgazetesi.com>) (Resim 8, 9, 10) (Eski Bayezid Şehrine ait başka görsel EK1'de verilmiştir).

Resim 6: Harap Haldeki Bayezid Kazası

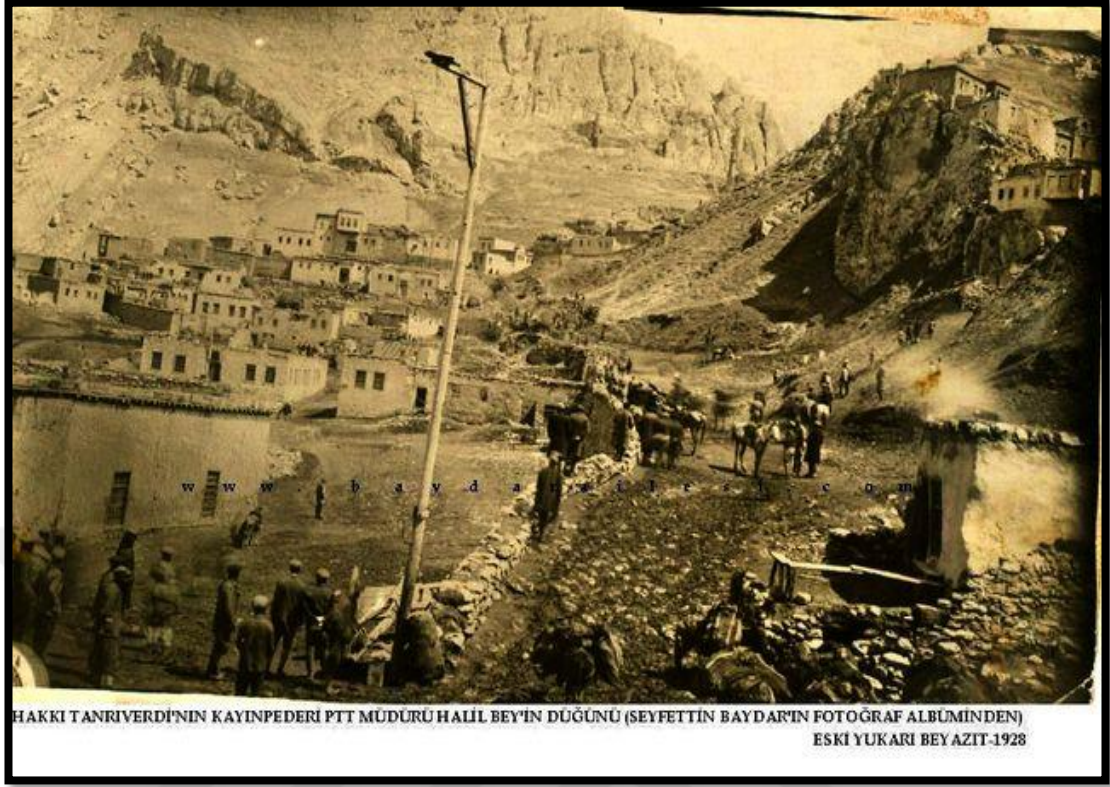
Kaynak: <http://www.dogubayazitgazetesi.com>(20.01.2022/ Ernest Chantre -1881)

Resim 7: 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşlarında Harabeye Dönen Bayezid Kazası

Kaynak: www.narinkalegazetesi.net (23.01.2022/Ernest Chantre -1881)

Resim 8: Eski Doğubayazıt'ın Genel Görünüşü

Kaynak: <http://www.baydaraillesi.com> (07.01.2022/ Seyfettin Baydar- 1928)

Daha önce de değinildiği üzere Cumhuriyet Dönemi'nde gerçekleşen Ağrı İsyanlarından (1926-1930) dolayı il merkezi 1927 yılında Karaköse'ye nakledilmiştir. 1938 yılına gelindiğinde ana yollara göre sapa bir yerde olan ve çeşitli altyapı problemleri bulunan Bayezid, asırlardır bulunduğu yeri terk ederek ovalık bir yer olan ve İstasyon mevkii denilen Sarıova'ya taşınmıştır. Böylelikle kent yapısal gelişim sürecinde en büyük kırılmanın yaşandığı bu yıldan itibaren bu yeni yerinde gelişmesini sürdürmeye başlamıştır. Eski Bayezid ise giderek tenhalaşmış ve ilerleyen yıllarda ise tamamen terk edilmiştir (Resim 11).

Resim 9: Bayezid Kazasının Günümüze Kalan Harabeleri

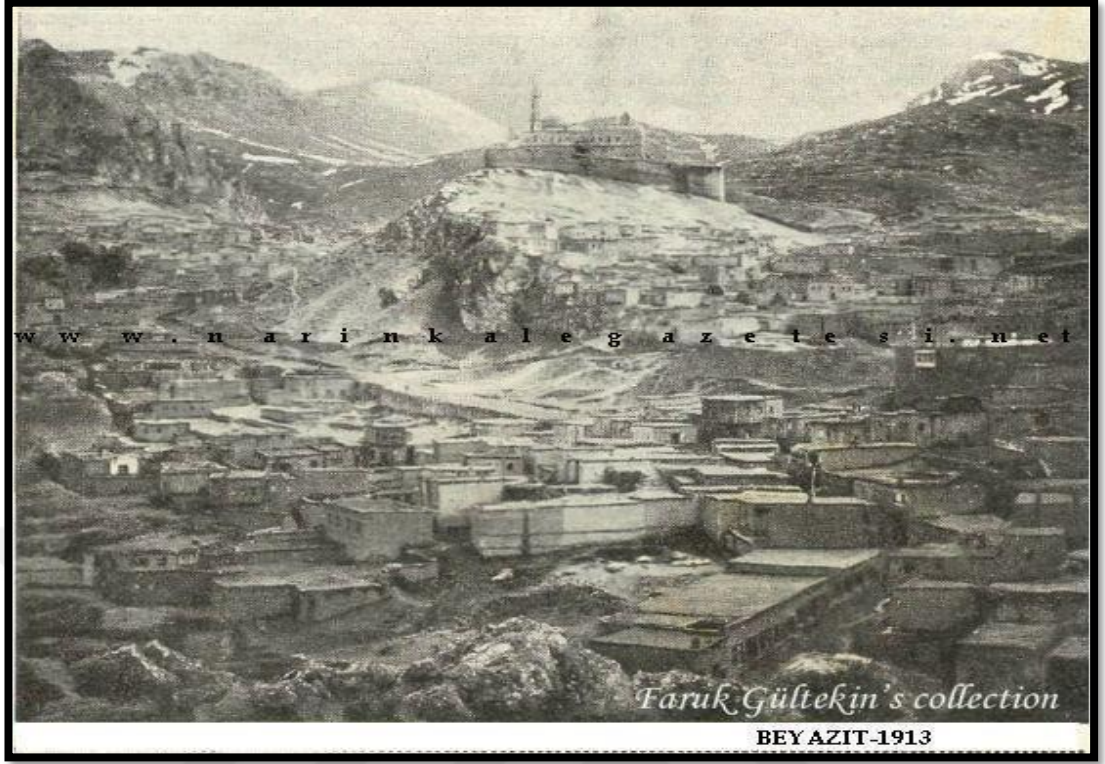

Kaynak: Google Earth (20.10.2021)

Kazadaki Meskenlerin Özellikleri

Günümüze harabe halde ulaşan Bayezid konutlarını tespit etmek oldukça zor olsa da bu harabelerden kentinin kuruluş yerinin tespit etmek mümkün olmuştur. Doktor Şerif Bey'in de belirttiği üzere konutlar, Sarısu deresinin iki yamacında kayaların üzerinde yapılmıştı. Şehrinde konutların bir kısmı birbirine yakın ve bitişik düzende inşa edilmesine rağmen bir kısmı da engebeli topoğrafyadan dolayı birbirinden uzakta inşa edilmişti (Şerif Bey, 1913:221) (Resim 12).

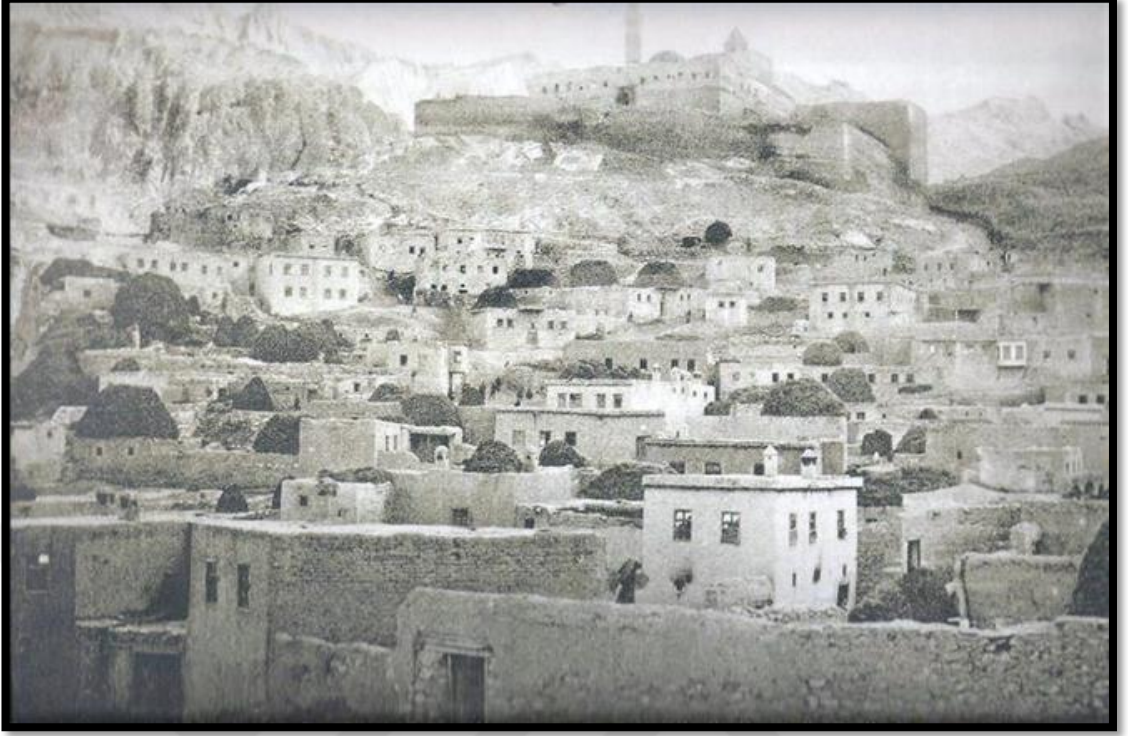
Resim 10: Eski Doğubayazıt Şehri Genel Görünüşü Şehri

Kaynak: www.narinkalegazetesi.net (23.01.2022/ Faruk Gültekin-1913)

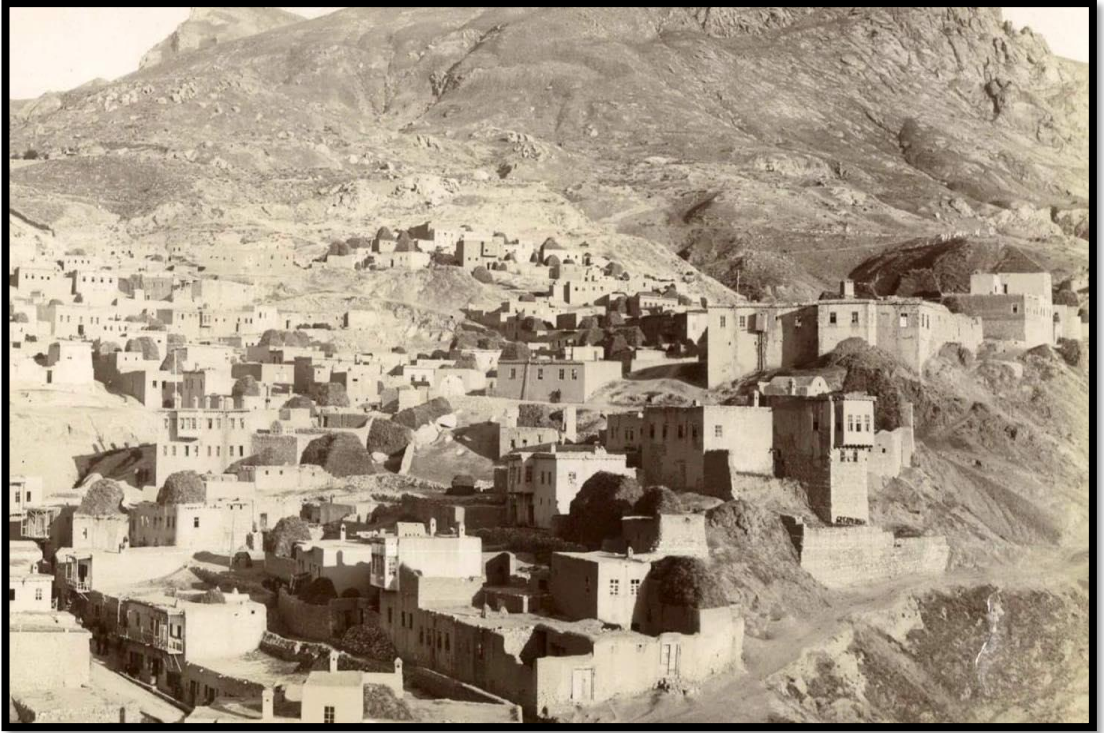
Arazi yerleşime uygun olmadığı için evlerin bahçeleri hemen hemen hiç yoktu. Çizilen gravürlerden ve seyyahların savaş öncesinden çektikleri fotoğraflardan anlaşılacağı üzere kazadaki yapılar genellikle iki ve üç katlı yapılmış, evlerin alt katı hayvanlara barınak olarak düzenlenmiş, üst katında ise insanlar yaşamıştı. Yaşlı insanların anlattıklarına göre kimi evlerin yaya geçebilecek yolu dahi yokmuş. İnsanlar birbirlerinin evlerinin içinden geçerek ancak evlerine varabiliyormuş. Yine Eski Bayezid'e ait resimlere baktığımız zaman, evleri ve devlet kurumlarının düz damlı ve çatısız olduğunu görmekteyiz. Evler ya taştan ya da kerpiçten yapılmıştı. Evler dağın yamacına yapıldığı için kot farkından dolayı bir ev diğer evin damını bahçe olarak kullanmıştı. Bundan da anlaşılıyor ki evler çok dayanıklı yapılmıştı (Karaduman, 2019:159). Eski görsellerden de anlaşıldığı üzere konutların pencereleri genellikle güney ve batı yönünde inşa edilmişti (Resim 13). Yine başka fotoğraflarda görüldüğü üzere bazı evlerin cumbası da vardı (Resim 14).

Resim 11: Rus İşgalinden Önce Eski Doğubayazıt'tan Bir Görüntü

Kaynak: www.narinkalegazetesi.net (13.11.2021/ Ernest Chantre-1920)

Resim 12: Eski Doğubayazıt-1928

Kaynak: <http://www.baydaraillesi.com> (23.01.2022)

Aşağıdaki harabe evlerin fotoğraflardan da anlaşılacağı üzere, meskenler kâgir yığma yapı özelliği göstermektedir. Bilindiği gibi kâgir yapılar, genel olarak taş, dökme taş, mermer, traverten, granit, tuğla, kalker, kerpiç, beton blok ve cam blok gibi malzemelerin harçla birbirine bağlanması sonucu oluşan yapılardır (Fotoğraf 2 ve 3). Bu konutların yapımında çevredeki balçık ve sert taşlar kullanılmıştır. Duvarlar, kilit ve köşe taşları kullanılmadan oluşturulmuş, ahşap hatıllar kullanılarak yüksekliği arttırılmıştır ve sağlamlaştırılmıştır. Duvarlar saman karışımı balçık ile sıvanmıştır (Fotoğraf 4 ve 5). Bu yapılar zaman içerisinde, doğanın ve definecilerin olumsuz etkisi altında harap olmuştur. Kendi kaderine terkedilen yapıların çoğu zemin seviyesine kadar inerek tamamen yok olmuşlardır.

Fotoğraf 2: Bayezid Kazasında Kâgir Yapı Evlerinin Harabeler

Fotoğraf 3: Bayezid Kazasında Evlerinin Ahşap Hatıllar Kullanılarak Yükseltilen Duvarları

Kültürel ve Sosyal Hizmetlerin Verildiği Yapılar

Bayezid Kazasının sosyo-kültürel fonksiyonlarına ait bilgilere salname ve seyahatnamelerden ulaşılmaktadır. Bu kaynaklardan XIX. yüzyılda Bayezid'in, halkın her türlü ihtiyaçlarını karşılayabilecek binalarla donatılmış bayındır bir kaza olduğu anlaşılmaktadır. 1871, 1876, 1882, 1892, 1897 ve 1900 yıllarına ait Erzurum Vilayet Salmelerine göre Bayezid kazasında, aşağıdaki tabloda da görüldüğü üzere cami, mescit, kilise, medrese, okul, han, hamam, değirmen, dükkân, debbağhane, kahvehane, hükümet konağı vb. birçok yapı bulunmaktaydı (Tablo 2) (E.V.S.,1871:149; 1876:147; 1882:159; 1892:193; 1897:245; 1900:390).

Tablo 2: Erzurum Vilayet Salmelerine Göre Bayezid Kazasında Bulunan Yapılar

YAPILAR	YILLAR					
	1871	1876	1882	1892	1897	1900
Cami/Mescit	4	6	6	4	5	5
Kilise	2	2	-	-	4	4
Tekke/Türbe	-	-	-	2	2	2
Medrese	-	6	-	4	3	2
Okul	15 Müslüman 5 Hristiyan (sıbyan)	15 Müslüman 5 Hristiyan (sıbyan) 1 rüştiye	1 Müslüman 1 Hristiyan (sıbyan) 1 rüştiye	1 Rüştiye 4 ilkokul	1 rüştiye	1 rüştiye
Hükümet Konağı	-	-	-	1	1	1
Han	-	3	-	19	20	21
Hamam	1	1	1	1	1	1
Değirmen	-	-	-	5	27	30

Dükkân	20	20	50	169	70	194
Kahvehane	-	-	-	-	3	5
Kireç ve Kiremithane	-	-	-	-	7	7
Debbağhane	-	-	-	-	2	3
Köprü	-	-	-	1	1	1
Çeşme	-	-	-	13	13	13
Hane	1089	1089	1200	1196	3162	1605

Kaynak: Erzurum Vilayet Salnameleri (E.V.S.),1871:149; 1876:147; 1882:159;
1892:193; 1897:245; 1900:390

Kazada dükkân sayısının çokluğu, bir serhat şehri olan Bayezid Kazasında ticaretin gelişmiş olduğunu gösterir. Bayezid'in kültürel gelişmişliği noktasında dükkânlarının yanında bir hamamın da olması önemli bir göstergedir. Diğer kazalardan farklı olarak Bayezid Kazasında camilerin kiliselerden daha fazla olduğu görülür. Bunun nedeni Müslüman nüfusun çoğunlukta olmasıdır. Bu tabloda dikkat çeken başka bir husus okullardır. 1871-1876 yılları arasında birçok okul mevcut iken 1882 yılından sonra okul sayısının bir düşüş yaşanmıştır. Altı yıl içerisinde bu kadar düşüşün olması normal karşılanmamaktadır. Bunun nedeni olarak, salnamelerde önceki yıllarda Bayezid Sancağındaki ya da Bayezid kazasındaki toplam okul sayısının verilmesi, sonraki yıllarda ise sadece Bayezid şehrinde bulunan toplam okul sayılarının verilmiş olmasıdır.

Seyyah Cuinet de eserinde Bayezid Kazasında bulunan yapılar hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir. Cuinet'e göre ise XIX. yüzyıl sonunda Bayezid Kazasında dini ibadetler yapılan toplam 18 tane kamu binası mevcuttu. Bunlardan 13 cami ile 5 Gregoryen Ermeni kilisesiydi. Ayrıca kazada 1 hamam, 20 değirmen ve 50 dükkân bulunmaktaydı. Verilen rakamlardan anlaşılacağı üzere bu yapılar kaza genelinde bulunan yapıların toplamıdır. Çünkü 1452 hanelik bir şehirde bu kadar çok sayıda yapının bulunması mümkün değildir. Ancak Cuinet, eğitim binaları olarak sadece merkez olan Bayezid şehrinde bulunan binaların sayısını vermiştir. Buna göre şehirde 4 okul mevcuttu. Bunlardan 3'ü Müslüman Okulu (1 rüştiye, 2 ilkokul), 1'i Ermeni okuluydu (ortaokul). Sadece Bayezid Kaza merkezindeki eğitim kurumlarının sayısının verilmesi, kazaya bağlı köy ve nahiyelerde herhangi bir eğitim kurumunun olmadığını göstermektedir. (Tablo 3) (Cuinet, 1892:230-231).

Tablo 3: Cuinet'e Göre Bayezid Kazasında Bulunan Yapılar (1892)

Hane	Dini Yapılar		Eğitim Binaları		Dükkân	Değirmen	Hama m
	Müslüman	Ermeni	Müslüman	Ermeni			
1452	13 cami	5 kilise	1 rüştiye 2 ilkokul	1 ortaokul	50	20	1

Kaynak: Cuinet, 1892:230-231

Ayrıca Doktor Şerif Bey, eserinde çizdiği krokide bu yapıların birçoğu göstermiştir (Harita 8). Krokiye göre şehirde, birer idadi mektebi, iptidai mektebi, belediye dairesi, duyunu umumiye dairesi, hükümet dairesi, aşiret binası, Ermeni kilisesi, kahvehane ve iki bahçe bulunur (Küçükuşurlu, 2011:48). Ayrıca Jaubert, Bayezid'in aşağı ve yukarı olarak iki mahalleye ayrıldığını, aşağı mahallede Ermeniler'in yukarı mahallede ise Müslümanların ikamet ettiğini dile getirmektedir (Jaubert 1821:59; akt. Kaya, 2018: 257).

Harita 8: 1913 Yılına Ait Bayezid Şehir Krokisi

Kaynak: Şerif Bey (Çev. Küçükugurlu), 2011:48

Şehrin alt yapısına bakıldığında, kasabanın dâhilinde kuyu ve lağımın olmadığı görülür. Halk içme suyu ihtiyacını ise dört kaynaktan karşılamaktadır. Şehrin kuzey doğusunda bulunan Eski kale tarafından gelen temiz su kaynağı bunların ilkini oluşturmaktadır. Bu kaynaktan gelen fazla su kuzeydeki dereye dökülmektedir. İkincisi şehir merkezinin doğusunda bulunan kaynak olup, hapishane ve askeri kışlanın su ihtiyacını karşılar. Kaynaktan doğan bu su, şehir merkezinden uzakta olması nedeniyle saf ve temizdir. Üçüncüsünün kaynağı, Ermeni Kilisesi altında ve mahalle arasında olup Abdbekur Mahallesinde kullanılan ve bu adla anılan çeşmeden akmaktadır. Bu çeşme mahalleye beş dakika mesafede olup suyu temizdir. Dördüncü memba Mahmut Çavuş Kahvesi namıyla anılan ve çarşı başında bulunan Akbulak adıyla anılan pınar olup, hemen çeşme ittisalindeki kayadan çıkar ve ikiye ayrılarak bir kolu Lazlar Kahvesi'nin kuzeyinde bulunan mahallede akmaktadır. Bunlardan başka hükümet konağı yakınında ve şehrin batısında bir memba mevcut olup, kaynağının pek alçak olması ve geçtiği yollarda evlere tesadüf etmesi yüzünden kullanılacak durumda değildir (Küçükugurlu, 2011:222).

Şehirde bulunan on üç çeşmeden bazılarının suyu birbiriyle birleyerek kasabanın batısındaki bahçe ve bostanların üzerinden Murdar Çay dedikleri dereye karışmadan Zengizor Köyünün tarla ve çayırlarına kadar uzanır ve oralarda çayır ve tarlalar arasında kaybolur (Küçükuşurlu, 2011:222).

Çok eski dönemlerden beri şehir yerleşmelerine sahne olan Anadolu'da bu eski yerleşmelerden bazılarının sadece harabeleri görünmekte, bazılarının ise harabeleri bile görünmemekte yalnız eski kaynaklarda isimlerine rastlanmaktadır. Bazı şehirler ilk kuruldukları yerde, günümüze kadar yaşama imkânı bulduğu halde, bazı şehirler de uzun bir süre ilk kuruldukları yerde yaşamış daha sonra bu yerlerini terk etmişlerdir. Şehirlerimizde görülen bu yer değiştirme olayı çeşitli nedenlerden meydana gelmiştir. Bu nedenlerden bazıları doğal olaylardır (Tuncel, 2009: 387).

Türkiye’de birçok köy ve kasaba yer değişikliği uygulamasına tabi tutulmuştur. Doğubayazıt da bu yerleşmelerden birisidir. Cumhuriyetin ilk yıllarında (1923) vilayet merkezi durumuna getirilen Bayezid, 1927’de ilçe statüsüne indirilmiş ve 1934 yılında ilçenin adı Doğubayazıt olarak değiştirilmiştir. Türk-İran ilişkilerinin normalleşmesine neden olan Sınır Güvenliği Antlaşması’ndan (1932) sonra güvenlik geniş ölçüde sağlandığında, kasabanın 36 km güneydoğusunda kurulan ve 1937’de hizmete açılan Gürbulak Gümrük Kapısı’ndan ekonomik yararlar sağlamak ve şehirselleşimi teşvik etmek amacıyla Eski Doğubayazıt’ın yeri değiştirilerek, ova üzerinde eskiden İstasyon denilen Sarıova mevkiine nakledildi (Kaya, 2007:436).

Bayezid şehrinin yer değiştirmesi üzerinde doğal ve beşeri faktörler birlikte etkili olmuştur. Bu faktörlerin başında topoğrafik yapı, güvenlik, ekonomik ve ulaşım faktörleri gelmektedir. Bayezid şehrinin çevresi topoğrafik olarak, dağlık ve tepeliktir. İshak Paşa Sarayı’nın da üzerinde inşa edildiği Karaburun tepesinin çevresindeki yamaçlarda ve vadi içlerinde gelişen yerleşmenin engebeli topografya nedeniyle geniş alanlara yayılmadığı anlaşılmaktadır. Bayezid kurulmuş olduğu yerin dağlık ve sert iklime sahip olması nedeniyle gelişme için elverişli şartlar taşııyordu. Ekonomik faaliyet alanlarının çok sınırlı olması, güvenlik, ulaşım ve altyapı gibi çeşitli hizmetlerin yürütülmesindeki zorlukların şehrin yer değişmesi üzerinde etkili rol oynadığı anlaşılmaktadır (Kaya, 2007:436-443).

Bayezid Kazasının Tarihi Yerleri

Tarihi İpek Yolu üzerinde bulunan Bayezid şehri, yüzyıllardan beri farklı kültürlerin kesişip kaynaştığı bir coğrafyaya sahiptir. Dolayısıyla burası kale, saray, camii vs. birçok taşınmaz kültür varlıklarının ortaya çıkmasına sahne olmuştur. Bu tarihi şehir, birçok kez işgale uğrayıp harap olmasına rağmen XIX. yüzyılda burayı ziyaret eden Chantre Barry ve Brant gibi seyyahlar buranın cazip manzarası ve birer sanat şaheseri olan değerli sanatsal yapılarından övgüyle bahsetmektedir. (Tuncel, 1994:493). Övgülere mazhar olan bu tarihi yapıların başında Eski Beyazıt Kalesi ve Camii ile İshak Paşa Sarayı ve cami gelmektedir. Bunların dışında, Bayezid'de bulunan Ahmed-i Hani Türbesi ile Abdürrahim Arvasi Türbesi bölge halkı için değerli yerlerdir.

Eski Beyazıt Kalesi ve Camii

Eski Beyazıt Kalesi, Bayezid şehrinin kuzeydoğusunda, Belleburç denilen semtte ve şehrin 300 m. yüksekğinde, sert ve dik kayalar üzerine inşa edilmiştir. İşpuni ve Menuva zamanında Urartu hâkimiyetine giren kale, konumu itibariyle Kafkaslar üzerinden gelen akımlara karşı bir üs olarak kullanılmıştır. Kalenin bazı yerlerinde bulunan duvar dokusu kayaya oyulmuş Urartu mezarı ve kalenin güneydoğusunda bulunan yerleşim izleri Urartu döneminden kalan izlerdir (Tuğlacı, 1985:50; Bingöl,1999:67).

Urartu devletinin yıkılışından sonra kale sırasıyla Med İmparatorluğu (M.Ö. VI yy.), Pers İmparatorluğu (M.Ö. 549-331), Büyük İskender İmparatorluğu (M.Ö.331), Slevkos İmparatorluğu (M.Ö. 189), Roma İmparatorluğu ve Partlar (M.S. III. yy.) egemenliğinde kalmıştır. Daha sonra, Türk boyu olan Küçük Arsaklılar zamanında Daryunk/Taryunk Hisarı olarak bilinen ve Gokovit (Bayezid) sancağının merkezi durumunda olan bu kale, IV. yüzyılda Hun Türkleri ile Sasani akınları arasında Küçük Arsaklıların hazinelerini sakladığı bir yer olarak kullanıldı. Bu yüzden Arsaklı Bab Han (370-374) kaleyi yeniden onartmış ve hazinelerini burada saklamıştır. VIII. yüzyıl sonlarında Bagratlıların merkezi durumuna gelen Daryunk Kalesi IX. ve XI. yüzyıl yüzyıllar arasında Araplar ve Bizanslılar arasında el değiştirmiştir (Çetin, 2004:207).

Selçuklular Anadolu'ya akınlar yapmaya başladıkları zaman, Ağrı ve dolayları Bizans İmparatorluğu'na tabi bulunuyordu. Selçuklu sultanı Alparslan batıya yaptığı seferler sonunda Gürcistan ve Ermenistan'ın bazı bölümlerini fethederek, Kars, Ani ve Bayezid'i İmparatorluğu'nun sınırları içerisine almış ve bölgenin idaresini Ahlat'a yerleştirdiği Sökmenoğulları Atabeklerine bırakmıştır. 1071 Malazgirt zaferinden sonra Selçuklu idaresinde kalan Beyazıt şehri ve kalesi yeniden imar edilmiştir (Çetin, 2004:207).

Kale, 1308 de Selçuklu Devleti'nin yıkılması sonrasında Moğolların eline geçmiştir, 1358 de Moğol asıllı devlet olan Celayirliler'in eline geçmiştir ve kale yeniden imar edilmiştir. Bu tarihten sonra Celayirliler'den şehzade Bayezıt'tan dolayı kaleye Daryunk yerine Beyazıt adı verilmiştir. Bayezıt Kalesi'nin halkı arasında söylenen bir adı da Cınvız Kalesidir. Ortaçağda denizci ve dünya ticaretinde büyük rol oynayan Cenevizliler, doğudan getirdikleri malları Trabzon kalesine aktarmak için Beyazıt kalesini beylerinden kiralanmıştı. Bu yüzden yöre halkı kaleye Cınvız Kalesi veya Gavur Kale dedikleri anlaşılmaktadır. Kale Akkoyunlar ve Karakoyunlular hâkimiyetine girdikten sonra Osmanlı devletinin eline geçmiştir Osmanlı döneminde zaman zaman çeşitli onarımlar geçirmiştir (Çetin, 2004:208-210). Kalede ölüm mahkûmlarının indirildiği, penceresiz bir zindan da vardır. Hatta bu zindanda, İran'a gönderilen Fransız ajanı A. Jaubert, 1805'te şüpheli hareketlerinden dolayı bir süre hapsedilmiştir (Tuğlacı, 1985:50).

Bayezid, bir zamanlar Osmanlı Devleti'nin doğusundaki en önemli sancak merkezlerinden biriydi. Yöreyle gelen yabancı seyyahların çizdiği birçok gravürlerden anlaşıldığı üzere, XIX. yüzyılın sonlarına kadar şehrin etrafındaki surlar ve iç kalenin sağlam olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı-Seferi ve Osmanlı-Rus savaşlarında kasabayı çevreleyen surların tamamı yıkılmış, iç kaleden ise birkaç duvar ve kale günümüze kalmıştır (Çetin, 2004:211). I Dünya savaşı sırasında Rus işgaline uğrayan kale Ermeni zulmüne maruz kalsa da günümüzde dimdik ayakta durmaktadır. Yukarıda ifade edildiği gibi Kale, savunma merkezi olarak kullandığından çok el değiştirdi ve farklı dönemlerde tamir edilmiştir (Alparslan, 1998: 71).

Eski Bayezid kalesinin orijinal duvarları, çeşitli irilikte moloz taşlar ve Horasan harcına benzeyen bir harç ile örülmüştür. Bölge Türklerin eline geçtikten sonra bu duvarlar onarılmış ve duvarlara eklemeler yapılmıştır. Bu duvar örgü tekniği Doğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan diğer Urartu kaleleri ile büyük bir benzerlik göstermektedir. Konumu itibari ile bir kartal yuvasını andıran kale bütün ihmallere ve zamanın tahriplerine karşılık son derece etkili görünüme sahiptir. Oldukça harap halde bulunan kalenin bir an önce koruma altına alınması ve onarılması gerekmektedir (Çetin, 2012:25-26).

Beyazıt Eski Camii ise, Eski Bayazıt Kalesi'nin hemen yanında olup (güney eteğinde), I. Selim tarafından yapıldığı kabul edilir. Caminin yer aldığı yamaç tesviye edildikten sonra, duvar örülmek suretiyle düz bir teras yapılmış ve üzerine de bu camii yapılmıştır. Kesme taştan yapılan bu camiinin eni 15-20 metre, boyu 15-20 metre boyutlarında olup, kare planlı ve tek kubbelidir. Camiinin diğer bir adı, Cami-i Gevher Digar'dır (Alpaslan, 1998:72). Caminin giriş kapısı üzerindeki kitabeden 1687 yılında onarıldığı anlaşılmaktadır. Caminin üzerinde 11,50 metre çapında bir adet kubbe bulunmaktadır. Cami içerisinde herhangi bir süsleme yapılmamış ve cami içerisinde yöresel renkli taşlar kullanılmıştı. Orijinalinde beş bölümlü bir son cemaat yerinin bulunduğu duvarlar üzerindeki izlerden anlaşılmaktadır (Altan, 2007:25-26). Tarihi caminin giriş kapısı, kubbeye geçiş sistemleri, duvar payeleri, beden duvarları, mihrabı, son cemaat yeri, mihrabiyeleri, duvarlardaki kemerler, pencereler ve minarenin yapımında bir sadelik göze çarpar (Fotoğraf 4).

Fotoğraf 4: Eski Beyazıt Kalesi ve Kalenin Güney Eteğindeki Eski Bayezid Camii

İshak Paşa Sarayı ve Cami

Selçuklu ve Osmanlı mimari yapısının birçok özelliklerini bünyesinde toplayan İshak Paşa Sarayı, Anadolu'nun en önemli ve en büyük sarayıdır (Alpaslan, 1998:8) Sarayın yapımına 1634-1680 yılları arasında Çolak Abdi Paşa döneminde başlanmıştır. İshak Paşa Sarayı yapımı sırasında Çolak Abdi Paşa Beyazıt Sancak Beyliği'ni görevindedir. Yapım faaliyet 100 yıl kadar süren saray, 1784 tarihinde II. İshak Paşa döneminde bitirilmiştir (Belli, 2011: 123).

Karaburun mevkiinde kuzeybatıya meyilli arazide bir kaya kütlesi üzerinde inşa edilmiş olan İshak Paşa Sarayı, kuzeyden, batıdan ve güneyden uçurum şeklindeki kayalığın tesviye edilmesiyle oluşturulan 7600 m²lik bir düzlem üzerine oturtulmuştur. Doğudaki yüksek tepelerden batı yönüne doğru akan küçük bir dere, araziye derin bir şekilde yarmıştır. Platform yalnızca doğu yönünde araziye bağlıdır ve ana geçiş kapısı da bu yönden bulunmaktadır. Böylece İshak Paşa Sarayı, arazinin doğal yapısına uygun olarak doğudan batı yönüne doğru meydana getirilen bir alan üzerinde, üç ana bölüm halinde konumlandırılmıştır. Sarayın kurulduğu bu stratejik alan her şeyden önce savunma ve şehre hakim olunması amacıyla planlanmıştır. Sarayın en zayıf bölümü olan doğu cephesinde, ana giriş kapısı dışında pencere ve kapı

bırakılmaması ve giriş kapısının önünde kayalık tepenin kaldırılmaması, savunmaya verilen önemi göstermektedir (Belli, 2011:124; Çetin, 2012:70-71).

Osmanlı Devletinin doğusu için Topkapı Sarayı kadar önemli olan İshak Paşa Sarayı; Doğu-batı doğrultusunda 115 m. kuzey-güney doğrultusunda da 50 m. boyutlarında bir alan üzerine yerleştirilen yapının harem bölümünü kuzey, batı ve güneyden U şeklinde çevreleyen bir de harem avlusu bulunmaktadır. 116 odalı sarayda mükemmel taş işçiliği, oymacılığında ve duvar süslemelerinde ise Fars, Selçuklu ve Osmanlı medeniyetlerinin ortak etkisi görülür (Kaya ve Arıncı, 2003: 173-175). İshak paşa sarayı kompleksi, gözün yapıyı çevre ile beraber görmeye başladığı belirli bir uzaklıktan sonra doğa içinde yüksek düzeyde bir uyum ve bunun sonucu etkili bir mimari ortaya koymakta ve bu etki, yapının görülebildiği her uzaklıktan ve her açıdan eskimeden sürebilmektedir (Çetin, 2012:70-71)

Kalenin karşısında yapılmış olan, Paşa Sarayı ya da Behlül Paşa Sarayı olarak da bilinen Saray, şehrin bir sembolü haline gelmiştir. Sancak beyliği sırasında, sancak beyleri burada ikamet etmiştir (Tuncel, 1994:493). 1840'lı yıllarda bölgede meydana gelmiş olan şiddetli depremler sonucu adı geçen saray hasar görmüş ise de o haliyle kaymakam ve kadıların burada ikamet ettiği bilinir. Mehmet Hurşit Paşa, Seyâhatnâme-i Hudûd adlı eserinde, belirtilen sarayın tamir edilmesi koşuluyla kaymakam dairesinde ve zaptiye işlerinde çalışanlardan başka bir-iki tabur asker sığacak durumda olduğunu söylemiştir (M. Hurşit Paşa, 1847: 260).

İshak Paşa Sarayı, yapıldığı yüzyılda olduğu gibi günümüzde de bölgedeki en önemli Osmanlı mimari eserlerinden birisidir. Bu şaheser, geç bir dönemde inşa edilmesine rağmen sınırdaki bulunmasından dolayı Osmanlı-İran, Osmanlı-Rus savaşlarında harap hale gelmiştir. 1938 yılında şehir merkezinin eski yerinden, şimdiki yeri olan istasyon bölgesine taşınmasından sonra tamamen sahipsiz kalan sarayın taşları yerinden çıkarılması sonucunda büyük tahribata uğratılmıştır (Çetin, 2012:70-71). Restorasyon çalışmalarına 1962 yılında başlanılmış olup, İshak Paşa Sarayı ve çevresi, Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü tarafından 5.6.1963 tarih ve 2014 sayılı karar ile korunması gereken eserler kapsamına alınmıştır (Bingöl, 1999:67) (Fotoğraf 5).

Fotoğraf 5: İhtişamı ile İshak Paşa Sarayı ve Camii

Ahmed-i Hani Türbesi ve Mezarlığı

Yöre halkının “Xanî Baba” adını verdikleri, islam âlimi olan Ahmed-i Hani, 1651 yılında Hakkâri’de (Han Köyü/Yüksekova) doğmuştur. Osmanlı arşivlerinde ailesinin Hakkâri’nin Hani bölgesinden Van Hoşab’a miladi 15. asırda geldiği kaydedilmiştir. Hani’nin ailesi 16. asırda İran Safevi Şahı Tahmasb’ın Van ve çevresinde saldırısı üzerine aile reisi Şeyh Abdurrahman Hani öncülüğünde gelip Dize Sor denilen köye, Emir Rüstem el-Hani zamanında da oradan Eski Beyazıt’a yerleşmiştir (Avan, 2011:393).

Ahmed-i Hani’nin ismi Ahmed, mahlasları ise “mela, pepuk, kurdi ve hani” dir. Mela mahlasından alim olduğu anlaşılmaktadır. Müslüman milletlerden bazıları molla, mele ve mela kelimelerini alimler için kullanmışlardır. Kürtler arasında ise alimleri için daha çok mela ve mele kullanmışlardır. Pepuk ise aciz anlamına gelmektedir. Bu onun mütevazı bir şahsiyet ve zahidane bir yaşantı sahibi olduğunu göstermektedir. Takva ve züht sahibi birçok alim buna benzer lakapları kullanmıştır. Hani lakabını ise Hakkâri yakınlarında bulunan Han köyünden veya burada yaşayan

Hani aşiretinden ya da mensubu olduğu Haniyan ailesinden aldığı tahmin edilmektedir (Çağmar, 2009:17)

Hayatını ilme adayan Ahmed-i Hanî, Bayezid’de adına yaptırdığı bir camide aynı zamanda bir medrese kurmuştur. Bu medresenin girişinin üstünde duran bir kesme taş üzerindeki beyitten buranın 1686 yılında yaptırılmış olduğu açıkça belirtilir. Medreseler, o dönemlerde dil, edebiyat, din, felsefe, matematik, kimya, tıp, astronomi, coğrafya gibi dallarda eğitim veren ve bilimin gelişmesine önemli katkıda bulunan kurumlardı. Birçok ders kitapları da yazan Ahmed-i Hanî, burada bir öğretmen olarak farklı bilimlerde dersler vermiştir (Öner, 2019:109).

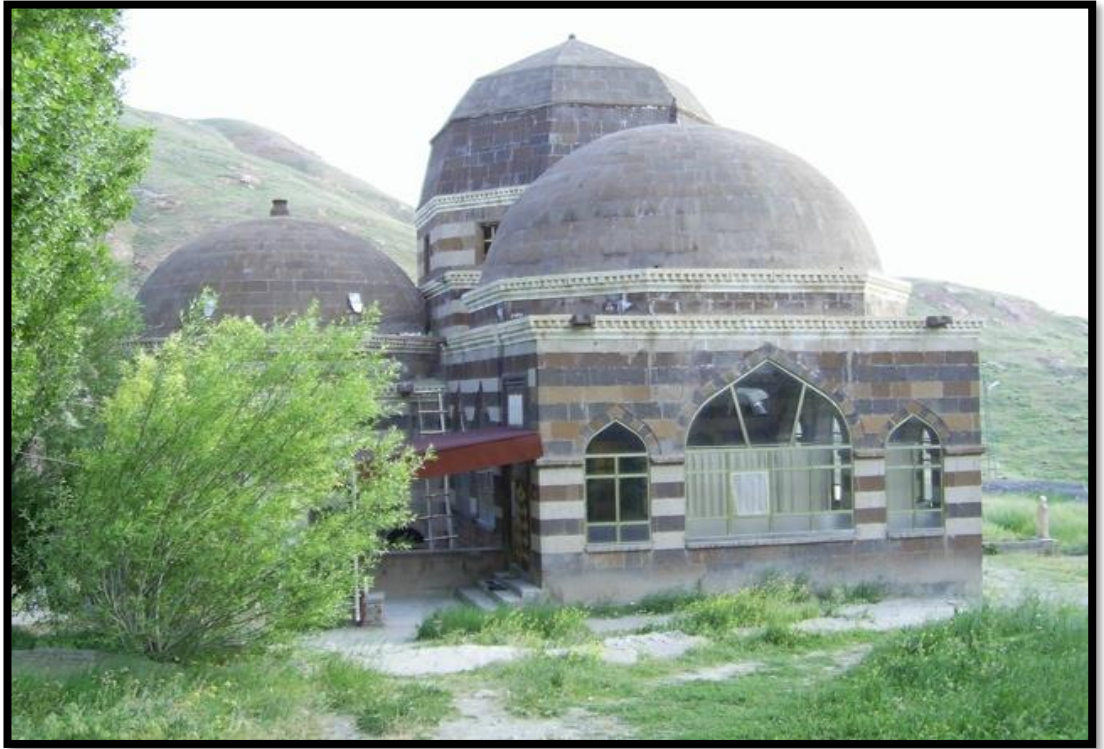
Ahmed-i Hani, 1707 yılında Doğubayazıt’ta vefat etmiştir. Türbesi, Bayezid kalesinin güneyinde yapılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu’na bağlılığı nedeniyle türbesi Osmanlı İmparatorluğu zamanında yapılmış, yakın zamanda Kültür Bakanlığı tarafından yeni bir mimari tasarımla inşa edilmiştir (Bingöl vd., 2011:141). Halk arasında veli olarak kabul edilen Ahmed-i Hani’nin Doğubayazıt’ta İshak Paşa Sarayı’nın yanında bulunan bu türbesi halen ziyaretgâhtır. Bediüzzaman Sait Nursi ‘nin de gençliğinde kabrini ziyaret ederek ondan feyz aldığı nakledilir (Altan, 2007:25-26). Her yıl yüz binlerin ziyaret ettiği Ahmed-i Hani türbesi askere giden, evlenen genç kız ve erkeklerin ile şifa arayanların merkezi haline gelmiştir. Doğubayazıt’ta onun adına yeminler edilir.

Ahmed-i Hani Türbesi, İnanç turizmi açısından oldukça önemli bir yere sahiptir. Bu türbe her yıl yerli turistler tarafından ziyaret edilmektedir. “Nubihara Pçûkan (Çocukların Taze Baharı- 1683), Aqideya İmane (İmanın Akideleri-1687)” gibi eserleri bulunan Ahmed-i Hani’nin en meşhur eseri ise 1695’te kaleme aldığı Mem û Zîn’dir.Eserlerini Kürtçe kaleme alan Ahmed-i Hani, oldukça önemli bir düşünür ve yazardır (Demir, 2014:231).

Ahmed-i Hani Mezarlığı ise İshak Paşa Sarayı’nın yaklaşık 500 metre doğusunda bulunan bir mezarlıktır. Mezarlık oldukça geniş bir alanı kaplamaktadır. Osmanlı döneminin ünlü âlem, şair ve filozofu Ahmed-i Hani’nin mezarı üzerine yapılan türbe ile yanına yapılan bir mescit mezarlığın tam orasında bulunmaktadır. Doğu bölümündeki mezarlar son dönemlere ait olup, batı bölümündeki mezarlar ise eski mezarlardır. Mezarlıkta, mezar tipoloji bakımından incelendiğinde açık sandukalı,

şahideli mezarlar grubuna giren mezarlar yer almaktadır. Mezarların büyük bir bölümü tahrip olunmuş, açık sandukaların birçoğu toprak altına almıştır. Şahidelerin çoğu kırık halde veya başka mezarların üzerine dikilmiştir. Şahidelerin büyük bir kısmı ve büyük bir bölümü toprak altına gömülü olan mezarlardan bazıları kültür ve sanat değeri bakımından dikkat çekmektedir. 2007 yılında İshak Paşa Sarayı Mezarlığı kurtarma kazısı sırasında mezarlıkta bir düzenlemeye gidilmiş, kırık halde birkaç mezar taşı İshakpaşa Sarayı'na taşınmıştır (Çetin, 2012:128) (Fotoğraf 6).

Fotoğraf 6: Ahmed-i Hani Türbesi

Abdürrahim Arvasi Türbesi

Doğubayazıt ilçesinde bulunan Seyyid Abdürrahim Arvasi, Peygamber Efendimizin soyunda gelen bir velidir. Kabri, Doğubayazıt'ta Ahmed-i Hani kabristanındadır. Osmanlı dönemi büyük velilerinden olan Seyyid Abdürrahim Arvasi'nin doğum tarihleri tam olarak bilinmemektedir. 1880 yılında vefat etmiştir. Seyyid Abdullah Arvasi'nin oğlu olan Seyyid Abdürrahim Arvasi, Arvas köyünde atalarının medreselerinde okudu. Akli ve nakli ilimlerde alim oldu (Bingöl 2007: 312).

Mezarlığın orta kısmında mescide yakın bir yerde bulunan mezarın sadece baş taşı günümüze ulaşmış olup ayak taşının bir parçası betonla baş taşının altına tutturulmuştur. Açık sandukası tamamen tahrip olmuş sonradan sıra briketle yeniden düzenlenmiştir. 0.86 x 0.56 x 0.15 metre ölçülerindeki baş taşı krem rengi tuf taştan olup tepeliği yuvarlak dilimli bir forma sahiptir. Yuvarlak dilimin içerisine kazıma tekniği ile iç içe yerleştirilmiş iki hilal motifi bulunmaktadır. Kaidesini boğumlu bir alem oluşturmaktadır (Çetin, 2012:130).

XVII. Yüzyılda Doğu Anadolu'da yaşamış tasavvuf ehli bir aile olan Arvâsilerin Bayezid kolunu oluşturan seyit Seyyid Abdurrahim, Seyyid Abdullah'ın büyük oğlu olup babasının sağlığında İshak Paşa'nın daveti üzerine Bayezid'e gelmiş ve medrese kurarak ilim ve irşatla meşgul olmuş, 1786 yılında burada vefat etmiştir. (Çetin, 2012:131).

3.4.2. Nüfus

Sınırları belirgin bir bölgede, belirli bir zamanda, yaşayan insan sayısına *nüfus* denir (Güner, 2012:1). Nüfus, her an değişen, dinamik bir olaydır. Bir yerleşim merkezinde nüfusun artışı; artma, azalma ve nadir olarak da sabit kalma durumları gözlemlenmektedir. Nüfus sayısındaki artış; doğumlar, dışarıdan gelen göçler sayesinde olurken azalma; ölümler ve tersine göçler nedenlerine bağlı kalarak değişime uğramaktadır (Yiğit, 2011:108).

Devletler, ülkelerinin vergi ve nüfus durumlarını belirlemek için belirli zamanlarda sayımlar yapmaktadır. Osmanlı Devleti'nde vergi ve vergi nüfusu klasik dönemde tımar sisteminin uygulandığı sancaklarda tahrir usulüyle yapılmaktaydı. Ancak bu tam manasıyla bir nüfus sayımı niteliğinde değerlendirilemez. Çünkü tahrir defterleri nüfus sayımı değildir, nüfusun büyük bir bölümü (kadınlar, çocuklar ve askeri kesim) kayıt dışı tutulmuştur. Özellikler, nüfusun büyük bir kısmını oluşturan kadın ve çocukların kayıt dışı bırakılması ortalama hane sayısını belirlemeyi imkânsız kılmaktaydı. Hakiki hane adedi ile ilgili gerek tahrir defterlerinde gerekse başka kaynaklarda güvenilir bir bilginin olmaması, nüfus çarpanında 5-7 veya daha büyük sayıların kullanılması net bir nüfus sayımını vermemekte, ancak tahmin yürütülmesini sağlamaktaydı. Bu nedenle, XVII ve XVIII. Yüzyıllarda nüfus istatistiklerini gösteren bu veriler gerçeği tam manasıyla yansıtmamaktadır. Osmanlı'da ancak 1831'deki

nüfus sayımı, çağdaş anlamdaki nüfus sayımları olarak kabul edilmektedir (Kaya, 2017:2602 ve Kaya, 2018: 64).

Bayezid ve havalisi, fethedildikten sonra bir defaya mahsus olmak üzere tahrir yapılmış ve yurtluk-ocaklık olarak tercih edilmesinden dolayı sonraki dönemlerde tahriklere tabi tutulmamıştır. Ayrıca nüfusun konargöçer olası kayıtların tutulmasını zorlaştırmıştır. Bu sebeplerden dolayı bölgeye ait nüfus sayımları ancak XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren olmuştur. Erzurum vilayeti dâhilinde yapılan sayımlar ve istisna da olsa arşivdeki muhtelif tasniflerdeki icmal kayıtlarında görülmektedir. Bölgenin yaklaşık iki yüz yıllık dönemine ait nüfus sayımı bulunmamaktadır. Buna rağmen eldeki kayıtlar, salnamelerden veya sancak ile ilgili hazırlanan raporlar, en azından bölgenin son dönem nüfus ve idare durumu hakkında ipuçları vermektedir (Gül, 2011: 158-159; Yıldırım, 2018: 48-49).

Bayezid Kazasına ait olan demografik veriler, tarihi coğrafyanın metotları ve nüfus coğrafyasının ilkeleri doğrultusunda analiz edilmiştir. Ele alınan kaynaklardaki verilerden yola çıkarak söz konusu yıllarda Bayezid Kazasının demografik özelliklerinin mekân ve zamandaki dağılışı ve yine bu dağılışı etkili olan faktörler ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu doğrultuda Bayezid Kazasındaki değişim ve gelişim durumları sebep-sonuç ilişkisi içerisinde incelenmiştir.

Nüfusun Dağılışı ve Gelişimi

Yukarıda ifade edildiği üzere Bayezid şehrinin, Cumhuriyet öncesi nüfusu ile ilgili bilgilere XVII ve XVIII. yüzyılla ait kısıtlı verilerden ulaşılsa da asıl veriler XIX. yüzyıla ait kaynaklarda mevcuttur. Bu kaynaklar birkaç salname, idari raporlar, döneme ilişkin tarihi konuları ele alan eserler ve ansiklopedik kaynaklardır.

XIX. yüzyıldan önce Bayezid Sancağında nüfus kır yerleşmelerinden olan köy ve mezralarda barınmaktaydı. Bu yüzyılda ise nüfus şehir ve köylerde meskûndü. Mevcut nüfusun bir kısmını yerleşik, büyük bir kısmını ise konargöçer aşiretler teşkil etmekteydi. Kazada toplanan nüfusu Müslümanlar, Ermeniler ve Yezidiler oluşturmaktaydı. Sancakta nüfusun en yoğun olduğu kazalar sırasıyla Eleşkirt, Bayezid, Karakilise, Ayıntab, ve Diyadin idi. Sancaktaki nüfus dağılımında anayol (Tebriz yolu), verimli ovalar ve güvenlik gibi hususiyetler etkili olmuştur (Gül,

2011:159-160; Yıldırım, 2018: 48-49). Nüfusu en yoğun olan ikinci kaza Bayezid Kazası olsa da diğer Osmanlı şehirlerine göre pek kalabalık bir şehir değildi.

Sancağa ait ilk nüfus verileri XVI. yüzyıla aittir. Buna göre 1578 yılında Bayezid Sancağında toplam 17182 kişi bulunmaktaydı. Bu nüfusun 13522'si Müslim, 3660'ı gayrimüslimlerden oluşmaktaydı. Bunun yanı sıra sancaktaki konutlardan 1805'i Müslümanlara ait iken; 732'si gayrimüslimlere aitti (Gül, 2011:159-166).

XIX. yüzyıla ait nüfus verilerine göre; 1852-1853 yılları arasında Bayezid Sancağında toplam 4.225 konutta, her hanede beş ya da yedi kişi olduğu düşünüldüğünde, ortalama 25.000 kişi yaşamaktaydı. Buna göre nüfusun %63'ü Müslüman, %28'i Ermeni, %9'u ise Yezidi idi (Kurşun, 2000:111).

Tablo 1: 1852-1853 Döneminde Bayezid Sancağının Konut Sayısı

Kaza	Karye Sayısı	İslam Hane Sayısı	Ermeni Hane Sayısı	Yezidi Hane Sayısı	Toplam
Bayezid Kazası Merkez	71	621	365	88	1074
Karakilise Kazası	40	377	240	220	837
Eleşkird Kazası veya Toprakkale	86	900	490	38	1428
Hamur Kazası (Patnos dâhil)	68	476	26	30	528
Diyadin Kazası	12	304	50	-	354
Toplam	277	2.678	1.171	376	4225

Kaynak: Kurşun, 2000:101-122

Cumhuriyet öncesi dönemde nüfusun genel yapısı incelendiğinde; günümüze oranla nüfusun geniş ve çok çocuklu aile yapısından oluştuğu görülmektedir. Ancak 1852-1853 yıllarında gerçekleşen sayımlara göre Bayezid Sancağının ortalama aile büyüklüğü 4.6 kişi ile 2013 yılındaki aile büyüklüğünden daha küçük olduğu görülmektedir. Bu durumun temel sebebi bu dönemde yapılan sayımlara kadın nüfusun dâhil edilmemesidir (Demir, 2014:79). Tabloda görüldüğü üzere Eleşkirt kazasından sonra nüfusu en yoğun olan kaza Bayezid kazasıdır. Bu hususta Bayezid

şehrinin ticaret yolları üzerinde bulunması ve konumu itibariyle daha güvenilir bir yerde olması etkili olduğu söylenebilir (Tablo 4).

1852-1853 yılından sonra Bayezid Sancağı nüfusu ile ilgili en kapsamlı verilere, Erzurum Vilayet Salnamelerinde ulaşılmaktadır. Nüfus han, karye, kaza ve nihayetinde sancak toplamı olarak sayılmıştır. Bu sayım etnik kökene göre değil, millet sistemine göre din temelli yapılmıştır. Hatta büyük aşiretlerin sayılarını da gösteren ayrıntılı bir nüfus sayımı yapılmıştır. Ancak millet ve dine göre yapılan sayımlarda, kadın ve erkek sayıları ayrı ayrı gösterilmemiştir.

Tablo 2: 1871 Yılında Bayezid Sancağının Nüfusu

Kaza ve Nahiye	Nüfus (Erkek)			Köy Sayısı
	Müslüman	Hristiyan	Toplam	
Bayezid Kazası	4025	1475	5500	69
Diyadin Kazası	850	110	960	18
Karakilise Kazası	3450	1470	4920	55
Eleşkird Kazası	4710	2200	6910	97
Antab Kazası	2150	-	2150	53
Hamur Nahiyesi	2690	-	2690	56
Patnos Nahiyesi	850	250	1100	12
Celali Aşireti	2700	-	2700	-
Edmanlı Aşireti	1800	-	1800	-
Toplam	23225	5505	28730	360

Kaynak: E.V.S, 1871:143 ve Okcu-Akdağ, 2010: 204

Salnamelerden alınan bilgilere göre, 1871 yılında Bayezid Sancağının nüfusu 28730 kişidir. Bunun 23.225'i Müslüman, 5.505'i Hristiyan'dır. Bayezid sancak merkezindeki nüfus ise 4.025 Müslüman ve 1.475 Hristiyan olmak üzere toplam 5.500 kişiden oluşmaktadır (E.V.S, 1871:143; Okcu - Akdağ, 2010:204) (Tablo 5).

1871 yılında yapılan sayımında sadece erkek nüfusunun sayıldığı görülmektedir. Erkek nüfusu kadar kadın nüfus sayıma sonuçlarına dâhil edilseydi kazasının nüfusu 11.000 civarında olacaktı.

1852-1853'te Yezidi hane sayısı 376 olarak verilmiş iken, 1871 yılında yapılan sayımlarda Yezidi hane sayısına ayrı bir yer verilmemiştir. Çünkü yukarıda ifade edildiği gibi 1871 yılında Bayezid sancağının nüfus sayımı millet temelli değil, din temelli yapılmıştır. Bu konuda, aslında farklı bir din mensup olan Yezidilerin⁵, Hristiyan nüfusa dâhil edildiği düşünülür.

1872 yılında Bayezid Sancağının nüfusunun değişmemiştir ve erkek nüfusun yine 28.730 kişi kaldığı görülmektedir. Bu durum Bayezid merkez kazası için de geçerli olup bunların 4.025'i Müslüman, 1.475'i Hristiyan olmak üzere toplam nüfus 5500 kişi idi. 1873 yılında Bayezid Sancağı'nın toplam nüfusu 32.856 kişi olup bunların 27.201'i Müslüman, 4.608'i Hristiyan, 1.057'si ise Yezidi nüfustan oluşmaktaydı. Bayezid merkez kazanın ise toplam nüfusu 5.697 kişiydi. Bunların 4.025'i Müslüman, 1.475'i Hristiyan, 197'si ise Yezidi nüfustan oluşmaktadır. Merkez sancakta 1.089 hane bulunmaktaydı (Okcu - Akdağ, 2010: 204, 316, 441). 5.697 erkek nüfusa bir o kadar kadın nüfus eklendiğinde nüfus 11.394 kişi olmakta ve ortalama aile büyüklüğü ise 10.4 kişi ile dönemini yansıtmaktadır (Tablo 6).

⁵ Yezidiler, bölgede Kürtler gibi aşiret halinde yaşayan bir gruptur. Devlet tarafından yüzyıllarca önce İslam'dan sapmış bir topluluk (fırka-i dâlle) olarak kabul edildiğinden dolayı, resmen ne Müslüman bir cemaat olarak tanınmışlar, ne de Hristiyan ve Yahudiler gibi ehl-i kitap kabul edilmişlerdir. Osmanlı Devletinde Yezidilerin meskûn olduğu yerler Diyarbakır, Van, Halep, Sivas, Musul ve Erzurum Vilayetleridir (Gül, 2011:160).

Tablo 3: 1873 Yılında Bayezid Sancağı'nın Nüfusu

Kaza ve Nahiye	Nüfus (Erkek)					Köy Sayısı
	Müslüman	Hristiyan	Yezidi	Toplam	Hane Sayısı	
Bayezid Kazası	4025	1475	197	5697	1089	69
Diyadin Kazası	8050	110	110	8270	230	18
Karakilise Kazası	226	573	90	889	1120	55
Eleşkird Kazası	4710	2200	250	7160	1720	57
Antab Kazası	2150	-	400	2550	500	53
Hamur Nahiyesi	2690	-	-	2680	465	56
Patnos Nahiyesi	850	250	10	1110	250	12
Celali Aşireti	2700	-	-	2700	-	-
Edmanlı Aşireti	1800	-	-	1800	-	-
Toplam	27201	4608	1057	32856	5374	320

Kaynak: Okcu-Akdağ, 2010: 441

1917 yılında; Bayezid merkez sancağında 36.500 Müslüman, 2.100 gayrimüslim olmak üzere toplam 38.600 kişi yaşamaktadır. Karakilise kazasında 15.015 Müslüman, 3.000 gayrimüslim olmak üzere toplam 18.015 kişi; Eleşkirt kazasında 22.000 Müslüman, 3.000 gayrimüslim olmak üzere toplam 25.000 kişi; Diyadin kazasında 8.060 Müslüman ve Tutak kazasında 8.200 Müslüman, 300 gayrimüslim olmak üzere toplam 8.500 kişi yaşamaktaydı. Bu yılda sancakta, 89.775'i Müslüman, 8.400'ü 3000 gayrimüslim olmak üzere toplam 98.175 nüfusu vardır (Gül, 2011:166) (Tablo 7). 1918 yılında, Ağrı ve Doğubayazıt bölgelerinin Türkiye'ye bırakılması ile Ermenilerin tamamı Rusya'ya göç etmiştir (Demirel; 2007:558).

Tablo 4: 1917 Yılında Bayezid Sancağının Nüfusu

Kaza	Müslüman	Gayrimüslim	Toplam
Bayezid	36500	2100	38600
Diyadin	8060	-	8060
Karakilise	15015	3000	18015
Eleşkirt	22000	3000	25000
Tutak	8200	300	8500
Toplam	89775	8400	98175

Kaynak: Gül, 2011:166

Yukarıda verdiğimiz bilgilerden anlaşıldığı üzere bölgenin nüfus dinamiklerinde büyük değişiklikler ve dalgalanmalar söz konusudur. Örneğin 1853 yılından 1871 yılına kadar geçen 18 yıl içerisinde nüfus yaklaşık 6.38 kat artış göstermişken 1900 yılından 1917 yılına kadar geçen 17 yıl içerisinde yaklaşık 2 katı artış göstermiştir.

Bayezid Sancağının demografik yapısında görülen bu değişikliklerin temel nedeni bu yüzyılda yaşanan savaşlardır. Uzun süre Rus işgalleri altında kalan Bayezid Sancağı halkı zulüm, katliam ve göçlere maruz kaldı. Sancakta işgal sonrası büyük bir nüfus azalması gerçekleşmiştir. Savaşlar sonrası şehirler tenhalaşmış ve halk maddi ve manevi sıkıntılarla karşılaşmıştır. Bunun haricinde yaşanan iç huzursuzluklar, doğal afetler (kolera salgınları, kıtlık vb.) ve konargöçer aşiretlerin yer değiştirmeleri nüfus dalgalanmasının nedeni olarak belirtilebilir (Yıldırım, 2018: 49-53). Bu Savaş veya olağanüstü durumlarda toplanan vergilerden dolayı sancakta bulunan aşiretlerin çoğu göç etmek zorunda kalmış, geride kalan küçük aşiretler de Haydaranlı gibi büyük aşiretlerin zulmüne maruz kalmış ve malları yağma edilmiştir. Hatta bazı köylerde bir iki hane kaldığı tarihi belgelerde geçmektedir (Kaya, 2017: 2602). Cumhuriyetin ilk nüfus sayımına göre, Bayezid ilinin toplam nüfusu 104.586 kişiden meydana gelmekteydi (Yıldırım, 2018:53) Ayrıca, 1917 ile 1927 yılları arasında geçen on yıllık sürede toplam nüfusta ancak %7'lik gibi düşük bir artış göstermiştir. Nüfus sayısında bu düşük artışın görülme nedeni, sancağın geçirmiş olduğu bu sarsıntılar ile alakalıdır.

Cumhuriyet öncesi dönemde nüfusla ilgili verilen bilgiler arasında bir tutarsızlık söz konusudur. Bu durumun temel sebebi; bölgeye giden nüfus memurların, seyyahların veya bu istatistiklerle uğraşan diğer kişilerin dönemin imkânları doğrultusunda kendi gözlemlerini veya bölge halkından edindiği, doğruluğu kesin olmayan, bilgileri kaydetmeleridir (Demir, 2014:83). Bunda bölge ile olan haberleşme imkânlarının kısıtlı olması, bölgenin konargöçer aşiretlerden oluşması ve bunlardan dolayı sağlıklı bir sayımın gerçekleştirilememesinin etkili olduğu düşünülmektedir.

Bayezid Kazasında Nüfus Hareketleri

Bir bölgedeki nüfus hareketliliğini önemli derecede etkileyen göçler, nüfus ile kaynaklar arasında daha iyi bir dengenin kurulması için kendiliğinden oluşan bir çaba olarak değerlendirildiği gibi; insanların bireysel veya gruplar halinde, kalıcı ya da uzun süreli olarak yaşaması şeklinde meydana gelen nüfus hareketliliği olarak da tanımlanmaktadır (Demir, 2014:87). Nüfus hareketlerine; topoğrafik, iklimik gibi fiziki faktörler yanında insanların ekonomik, güvenlik, toplumsal veya siyasal faaliyetleri de neden olmaktadır. Bu hareketler sonucunda gerçekleşen göçler, ekonomik, kültürel, sosyal ve siyasi yönleriyle toplum yapısının değişmesinde etkilidir.

Bu bağlamda, coğrafi ve jeopolitik konumu nedeniyle tarihi süreç boyunca Bayezid'in Kazasının nüfusunda hayli hareketlilik yaşanmıştır. Bayezid ve çevresinin ekonomik hayatına bakıldığında temel uğraşının tarım ile hayvancılık olduğu görülmektedir. Yaylacılık faaliyetleri esnasında dışarıdan gelen konargöçerler veya sancakta bulunan göçebeler arasında bazen çatışmalar yaşanmaktaydı. Bu çatışmalar, Osmanlı-İran ilişkilerini olumsuz etkilemiştir. İki devlet arasında gidip gelen göçebe aşiretler, zaman zaman İran tarafına geçerek sınır ihlallerinde bulundukları gibi, İran tarafındaki bir kısım göçebe aşiretler de Osmanlı tarafına geçip benzer ihlaller gerçekleştirmektedirler. Aşiretlerin hareketliliği sadece Osmanlı-İran arasında gerçekleşmemektedir. Osmanlı sancakları veya eyaletleri arasında da bir hareketlilik mevcuttu. Kürt aşiretlerinin büyük çoğunluğu göçebe olmalarından dolayı bu bölgedeki yaylak ve kışlakları kullanıyorlardı. Sınır hattındaki aşiretlerin hareketliliği sancak halkı üzerinde olumsuz etkiler meydana getirmiş, devletin halk üzerinde

uygulamış olduğu ağır vergiler sancağın demografik yapısı üzerinde olumsuz neticeler doğurmuştur (Kaya, 2017: 2597-2602).

Ayrıca bu sosyal, siyasal ve ekonomik olaylar demografik yapı üzerinde etkili olduğu gibi veba benzeri bulaşıcı hastalıklar, doğal afetler de demografik yapı üzerinde etkili olmuştur. Veba, özellikle göç yollarını izleyerek yayılmaktaydı. Vebayı ulaklar, çerçiler, göçebeler, kervanlar veya tüccarlar taşıyabilmekteydiler. 1805'te Anadolu'da seyahat etmekte olan L.A. Jaubert, Beyazid'de bir veba salgınından bahsetmektedir. Bu vebanın buğday, hurma ve bu bölgenin ürünlerini satmak için Tiflis'e giden Djezirek (Cizre?) tüccar kervanı tarafından getirildiğini belirtmektedir. Seyyah bu vebadan ne kadar kişinin öldüğüne dair bir sayı vermemektedir. Ancak vebanın olduğu yerlerde nüfusun olumsuz etkilendiği bilinmektedir (Jaubert, 1820:?: akt. Kaya, 2017: 2607-2608). Bütün bu savaş veya olağanüstü durumlarda toplanan vergilerden dolayı bölgede bulunan aşiretlerin çoğu göç etmek zorunda kalmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun harp halinde olduğu XIX. yy. boyunca, İranlılar başta olmak üzere, Rusların ve Ermeniler tarafından çok sayıda istilaya uğramıştır. 1806-12 yılları arasında, Anadolu topraklarından sıcak denizlere ulaşma siyaseti güden Rusya ile savaşlar yapılmıştır (Özcan, 2004:199). İranlılar bazı sınır olaylarını bahane ederek 15 Ekim 1821' de Doğu Anadolu'nun bir kısım merkezlerine hücum ederken ilk önce, sınır şehri olması nedeniyle, Bayezid'i işgal ettiler. Fakat kısa bir süre sonra başlayan kolera salgını yüzünden bu işgallerden vazgeçerek bölgeden çekildiler (Tuncel, 1994: 493).

1828-1829 Osmanlı-Rus Harbi sonucunda işgal edilen şehirdeki Müslüman halkın büyük çoğunluğu başka yerlere göç etmiş ve sadece gayrimüslim kesim şehirde kalmıştır. Bu işgal sırasında Bayezid'in nüfusunun bir kısmı zorla Gümrü ve Revan'a sürülmüşlerdi. Savaş sonrası dönemde bölgede kıtlık baş göstermiş ve binlerce insan perişan bir vaziyete düşmüştü. 1841-1845 tarihleri arasında Erzurum Valiliği yapmış olan Halil Kâmil Paşa'nın Babıali'ye gönderdiği bir raporda Erzurum merkez ve mülhak sancaklarında kıtlık ve pahalılık dolayısıyla 11,000 haneden fazla Müslim ve gayrimüslim halkın parça parça ve perişan bir şekilde şuraya buraya dağıldıklarını dile getirmişti. XIX. yüzyılın sonlarına kadar yörenin benzer bir süreci yaşadığı göz

önünde bulundurulduğunda, nüfusun içinde bulunduğu olumsuz şartların da devam ettiği söylenebilir (Demirtaş, 2009:316).

Tanzimat reformların tatbik edilmeye çalışıldığı 1848 yıllarında Bayezid'de çekirge istilasına yaşandığı kayıtlara geçmiştir. Bu afetten dolayı çarşıların kapandığını, ahalinin çok zor durumda olduğu belirtilmiştir. Ayrıca, tarım ile uğraşan Bayezid halkının, tohum sıkıntısı çektiği için başka yerlere göç etmeye başladığı da dile getirilmiştir (Kaya, 2017: 2607-2608).

1853-56 harplerinde Rusya Bayezid Kazasını yağma ederek yakıp yıktılar. Bu felaket yakın tarihte "*Bayezid Bozgunu*" olarak bilinmektedir (Kaya, 2007:440). Osmanlı ve Ruslar arasında 1877-1878 yıllarında gerçekleşen savaşta Osmanlı Devletinin tarafını tutan ve Ruslara karşı ayaklanan Müslüman-Türk insanı bunun bedelini çok ağır biçimde ödemiştir. Bu dönemde benzer durum Rusya'nın eline geçen Bayezid ve Eleşkirt havalisinde meydana gelmiştir. Savaş sırasında savunmasız hale getirilen Müslüman köyleri Rus birliklerine mensup askerler ve Hristiyan ahali tarafından yağmalanmış, camiler ve okullar kapatılmıştır (Gül, 2011: 163).

Ancak bu tarihlerden sonra nüfusun hızla arttığını görmekteyiz. 1877-1878 harbinden sonra Osmanlı Devletinin göçmenlere özellikle Kafkasyalı göçmenlere gösterdiği iyi niyetli davranışları dönemin padişahi II. Abdülhamid 'İttihadı İslam' fikrinin bir sonucu olarak düşünebiliriz. I. Abdülhamid'in bu ideolojiye uygun olarak Müslüman nüfusu çoğaltmak için Doğu Anadolu'da çalıştığı bilinmektedir. Nitekim 17 Recep 1305 (1 Nisan 1887) deki bir iradesiyle Kafkasya'dan gelecek, göçmenlerin Trabzon yoluyla Erzurum, Tercan, Bayezid, Van ve Hakkâri'ye sevk edilmelerini istemiştir. 1893 yılında da göç hareketleri yaşandı. Rusya'ya terk edilen topraklardan sınırın beri tarafına göç eden Zılanlı ve Celali aşiretleri bir süre sancak dâhilindeki Sinek Yaylasının eteklerinde barındırıldıktan sonra 1894 yılında boş arazilere yerleştirildi (Gül, 2011: 163).

Ayrıca, asırlarca Müslüman toplum ile barış ve huzur içinde yaşayan Ermeniler XIX. yüzyılın milliyetçi akımlarından etkilenerak ayaklanmış ve ihtilalcı hareketler sergilemişlerdir. 1890 ve 1894 yılı bölgedeki Ermeni ayaklanmaları bastırılrsa da kaza, bir kez yağma edilip yıktırıldı (Alpaslan, 2008:27-33). Bu savaşlar bölgede bulunan

halk için birçok olumsuzluğu da beraberinde getirmişti. Halk, sürgüne ve göçe tabii tutulmuştu. Bunların sonucunda yüzyıl boyunca kaza nüfusunda düşüşler görülmüştür.

Nüfusun en yüksek olduğu dönem 1914 yıldır ve bu dönem Müslüman ve gayrimüslim bütün sayımların en yüksek oranını içermektedir. Özellikle Rus harplerinde bölgeye Kafkasya'dan bir hayli muhacir gelmiştir. Aynı dönemde ise livada meskûn gayrimüslim ve Yezidiler Rusya'ya göçmüşlerdir. Netice itibariyle Beyazıt sancağının nüfus yapısındaki değişikliklere etki eden sebepler arasında; iç huzursuzluklar, doğal afetler (kolera salgını ve kıtlık), özellikle uzun süren Osmanlı-İran ve Osmanlı-Rus harpleri ve I. Dünya Savaşı sayılabilir (Gül, 2011: 159).

Tablo 5: XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Bayezid Kazasının Nüfusu

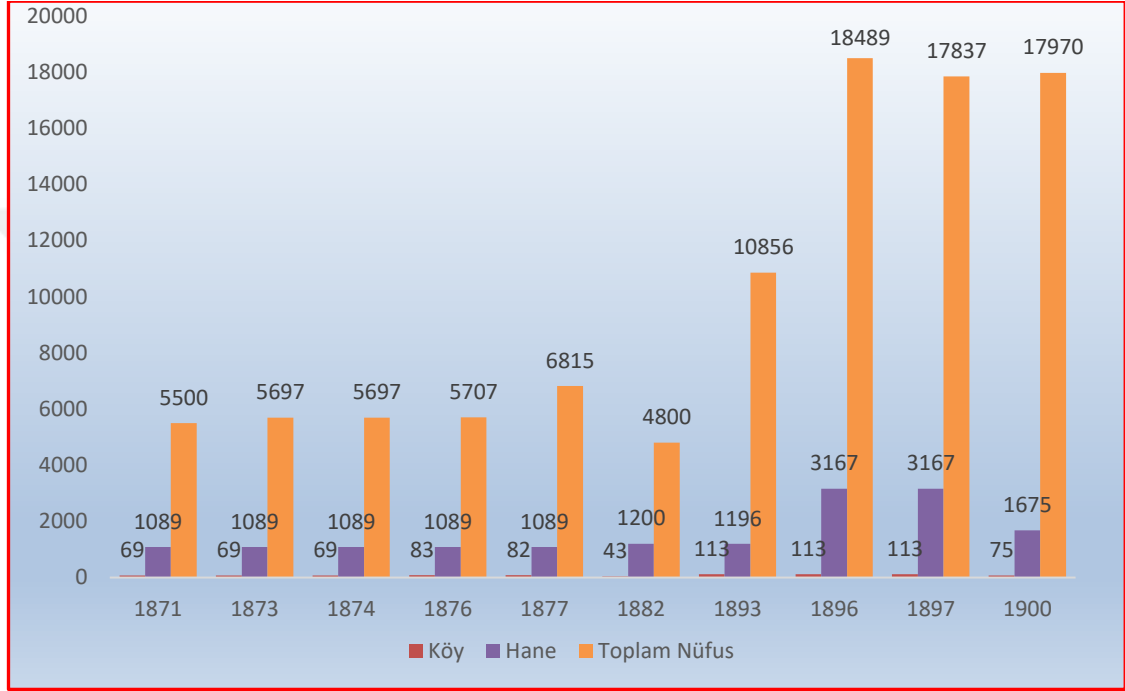
YIL	Köy	Hane	Toplam Nüfus
1871	69	1089	5500
1873	69	1089	5697
1874	69	1089	5697
1876	83	1089	5707
1877	82	1089	6815
1882	43	1200	4800
1893	113	1196	10856
1896	113	3167	18489
1897	113	3167	17837
1900	75	1675	17970

Kaynak: E.V.S., 1871:143; 1873:143; 1874: 143; 1876:142; 1877: 128; 1882:155; 1893:193; 1896:240; 1897:246; 1900:390 ve Karpaz, 2003: 164

Yukarıda ifade edildiği üzere, Bayezid Kazasının nüfus bilgileri genellikle XIX. Yüzyılın ikinci yarının son çeyreğine aittir. Kaza bu süreçten önce yurtluk-ocaklık olarak tevcih edildiğinden dolayı tahrirlere tabi tutulmamıştır. Bu sebepten dolayı ancak XIX. yüzyılın son çeyreğine ait nüfus verilerine sahibiz.

Bayezid nüfusu ile ilgili en kapsamlı bilgiler Erzurum Vilayet Salnameleri⁶nden elde edilmiştir. Bu kaynaklar dışında Bayezid Kazasının nüfusu ve nüfus hareketini tespit edebileceğimiz kapsamlı kaynaklar bulunmamaktadır. Buna göre 1871, 1873, 1874, 1876, 1877, 1882, 1893, 1896, 1897 ve 1900 yıllarına ait salnamelerde Bayezid Kazasının nüfusu aşağıdaki gibidir (Tablo 8).

Grafik 1: XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Bayezid Kazasının Nüfus

Kaynak: E.V.S., 1871:143; 1873:143; 1874: 143; 1876:142; 1877: 128; 1882:155; 1893:193; 1896:240; 1897:246; 1900:390 ve Karpaz, 2003:164

⁶ Vilayet salnameleri içerisinde Erzurum Vilayet Salnameleri (E.V.S.), 1870 senesinde tutulmaya başlanmış olup 1871, 1872, 1873, 1874, 1875, 1876, 1877, 1882, 1887, 1892, 1894, 1897, 1899, 1900 senelerinde kısmen düzenli olarak toplamda 15 adet tutulmuştur. Salnamelerde nüfus sayımları han, karye, kaza ve nihayetinde sancak toplamı olarak yapılmıştır. Bu sayım kadın, erkek sayıları ayrı ayrı olmak üzere etnik kökene göre değil, millet sistemine göre din temelli yapılmıştır. Yukarıdaki tablo oluşturulurken, sayım yılı birbirine yakın salnamelerin nüfus verileri kullanılmamıştır. Bundan dolayı sadece 10 salnamenin nüfus verisi kullanılmıştır.

Yapılan nüfus sayımında sadece erkek nüfus sayıldığından ve kadın nüfus sayıma dâhil edilmediğinden dolayı verilen miktarlar toplam nüfusu tam olarak yansıtmamaktadır. Örneğin; Erzurum Vilayet Salnameleri'ne göre 1871 yılında Bayezid merkez kazasının toplam 5500 kişidir. Kadın nüfus sayıma dâhil edildiğinde toplam nüfusun 11000 civarında olacaktır.

Grafikte görüldüğü üzere, verilen yıllar arasında nüfusun en yüksek olduğu yıl 1896 yılı, en düşük olduğu yıl ise 1882 yılıdır. Kaza nüfusu, 1871 ve 1900 yılı arasında geçen 29 yıllık süreçte 12470 kişi artmıştır. (Grafik 1).

Salnameleri temel alarak hazırladığımız bu tablodan ve grafikten çıkan sonuca göre kaza nüfusu bazı dönemlerde periyodik olarak artarken savaş dönemlerinde nüfus hareketleri olmuştur. Grafikte görüldüğü gibi savaş dönemlerinde kaza nüfusunda sabit bir artış ya da azalış söz konusu olmamıştır. Nüfus, bazı yıllarda çok hızlı artarken bazı yıllarda dengesiz bir azalış göstermiştir. Bunların sebebi, yukarıda ifade edildiği üzere, savaşın akıbetleri olan toplu ölümler, katliamlar, zorunlu göçler, salgın hastalıklar, kıtlık vb. dir.

XX. yüzyılın başlarına geldiğimizde, Osmanlı ülkesinde ilki 1903 yılında başlayıp 1906 yılında tamamlanan, ikincisi de 1914 yılında yapılan iki nüfus sayımı olduğunu görmekteyiz. 1914 yılına ait nüfus istatistiklerine göre, Bayezid Merkez Kazasında 1.500 Türk, 3.500 Kürt, 2.100 Ermeni olmak üzere toplam 7.100 kişi bulunmaktadır (Karataş, 2018:53, 55). Doktor Şerif Bey'in 1913 yılında yazdığı Erzurum Vilayeti Sıhhi ve İctimai Coğrafyası eserine göre Bayezid şehri 1504 kadın, 1742 erkek toplamda 3246 nüfusu olup bunlardan 1892'si Müslüman ve 1352'si Ermeni'den ibarettir (Küçükuğurlu, 2011:219). Yine 1914-1918 yıllarında, Kafkasya'dan Bayezid'e gelen göçler ve 1914-1918 yıllarında Bayezid sancağından Rusya'ya göçen gayrimüslimin bölgenin demografik yapısını etkilediği görülmektedir (Gül, 2011: 165) (Tablo 9).

Tablo 6: Bayezid Şehrinin Göç Esnasındaki Durumu (1919)

Bayezid Şehri Nüfusu	Savaştan Önce	Savaştan Sonra
Müslüman	5000	2460
Ermeni	1000	...
Toplam	6000	2460

Kaynak: Gül, 2011: 165

Cumhuriyet Dönemi'nin ilk yıllarında sancaklar vilâyet olarak belirlendiğinde Bayezid, aynı isimle vilayet oldu. Bu ilin merkezi 1927 yılında Karaköse' ye taşındı, Bayezid ise ilçeye dönüştürüldü. 1927 sayımında 3930 olan nüfusu bu değişiklik sebebiyle 1935'te 1860'a düştü. Doğubayazıt'ın 1940 'ta 5483 olan nüfusu önceleri yavaş, sonra daha hızlı şekilde artarak 1960'ta 7047'yi, 1970'te 13.373'ü, 1980'de 23.513'ü, 1990'da ise 35.213'ü buldu. Son yıllardaki nüfus artışında askerî birlikler de önemli rol oynadı (Tuncel, 1994: 494). 1997 yılı genel nüfus sayımına göre ilçe merkezinde 48.766, köylerde ise 44.705 kişinin yaşadığı tespit edilmiştir. İlçeye bağlı toplam 82 köy bulunmaktadır (Alpaslan, 1998: 147).

Osmanlı cemiyetini teşkil eden önemli unsurlardan birisi aşiretler yahut konargöçer halktı. Bunlar yaşadıkları hayat tarzına göre mevsimden mevsime dönemlik olarak yaylak ve kışlak arasında hareket halindeydi. İktisadi hüviyetleri itibariyle hayvancılıkla meşgul olan göçerler biraz da sürülerine otlak bulmak endişesiyle zamanlarının önemli bir bölümünü değişik bölgelerde geçirmek zorunda kalıyorlardı. Bu göç hareketleri dar bir bölgede olduğu gibi çok uzun mesafelerde de olmaktaydı (Gül, 2011: 160).

Bayezid halkının büyük kısmını konargöçer aşiretler oluşturmaktaydı. Genellikle hayvancılıkla uğraşan bu aşiretler, konargöçer bir hayat sürdürmekteydi. Bu konargöçerler aşiretler kendi hayvanlarına otlak temin etme isteklerinden dolayı konargöçerliği devam ettirtmişlerdi. Kışın, konar hale gelecekleri zamanlarda genellikle çadırlarını şehir ve kasabalar yakınındaki eski yerleşim birimlerinin bulunduğu sahalarda kurarlar, yazın ise daha serin alanlara göç ederlerdi. Bu aşiretlerin

bazıları yerleşik olmakla birlikte bazıları göçebe ve yarı göçebe yaşam sürdürmekteydi (Kaya, 2017:2594-2612).

Aşiretlerin giyim ve kuşamı üzerinde kendi örf ve adetler ile iklim koşulları ve ekonomik durumları etkili olmuştur. Bayezid Sancağında yaşayanlar genel olarak başlarına dört metre tül beyaz keçeden üretilen külahlar ve yünden dokunmuş keçi derilerine benzeyen kıllı ve kısa ceketlerle geniş pantolonlar giymektedirler. Köylerin tamamında öküz, inek, manda derilerinden üretilen çarıklar ve yünden üretilen çoraplar kullanılmaktaydı. Kış yazdan daha uzun sürdüğünden dolayı, elbiseler yazlık ve kışlık olarak ikiye ayrılmaz. Kışın giyilen elbise yazın da kullanılabilir güneşin şiddetine göre ceketler, paltolar geçici olarak çıkarılabilir. Kadınlar ise geniş entariler ihramsız peştamallar, ayaklarda çarık ve kundura kullanmaktaydı (Resim 15 ve 16) (Yıldırım, 2018:57 ve Şerif Bey, 1913:87).

Resim 13: Bayezid Şehrinin Müslüman Halkı

Kaynak: <http://www.dogubayazithalkinsesi.com> (23.01.2022)

Resim 14: Bayezid Şehrinde Kadın ve Çocuklar, 1880

Kaynak: <http://www.baydarailesi.com> (23.01.2022)

Nüfusun Eğitim Durumu

Nüfusun eğitim seviyesi, insanların kültürel özellikleri hakkında en belirgin bilgileri sunar. Çeşitli kaynaklarda Bayezid'in bu dönemdeki eğitim seviyesini belirleyip sosyo-kültürel yapısı hakkında yorumlar yapabilme imkânı bulmuş olacağız. Eski kaynaklara göre cumhuriyetten önce nüfusun eğitim durumu hakkında net bir bilgi olamamakla birlikte bu konu daha çok dönemin salnamelerinde ve seyahatnamelerindeki bilgilerle sınırlıdır.

Klasik Donemde Osmanlı Eğitim sistemi askeri eğitim, mesleki eğitim, Saray eğitimi gibi birçok farklı alanda sürdürülüyordu. Sivil halkın sistemli ve düzenli bir biçimde eğitim aldığı en önemli kurumlar ise sıbyan mektepleri ve medreselerdi. Bayezid Sancağında hem sıbyan mektepleri ve medreseler gibi klasik eğitim kurumlarına hem de modern mektepler içerisindeki iptidailere ve rüştiyelere rastlanmıştır (K. Kurt, 2014:27). Hem Müslümanların hem de Hristiyanların sıbyan mektepleri vardı. Modern mektep olan ilkokul seviyesindeki ibtidailer ise kaza

merkezlerinde ve önemli nahiyelerde açılabilmiştir. Ancak halk ibtidailerden ziyade sıbyan mekteplerini tercih etmekteydi (K. Kurt, 2014:103).

Bayezid Sancağı, Osmanlı Devleti'nin sürekli çatışma halinde olduğu iki devlet olan İran ve Rus sınırlarının kesiştiği bir noktada bulunmaktaydı. Savaş durumlarında ilk işgal edilen ve tahribata uğrayan sancak, göç hareketlerini de yoğun bir şekilde yaşamıştı. Bulunduğu konumun zorluğunu eğitim hususunda da yaşamıştır. Ayrıca sancakta yaşayan insanların bir kısmının konargöçer olması ve maddi imkânların yeterli olmaması eğitim almalarını olumsuz etkileyen faktörler arasındadır (Yıldırım, 2018:64)

Kazada ise, belirli bir mal varlığı olmaksızın, tüketiciler tarafından üretilen birçok hizmet kuruluşuna ait yapıt vardır (kilise, medrese, cami, hamam, han, dükkân, hükümet konağı vb). Bunların başında camiler, kiliseler ve okullar gelmektedir. Taradığımız kaynaklardan yola çıkarak, özellikle bölgedeki eğitim faaliyetleri ve eğitim kurumları ile ilgili değerlendirme yapmamız mümkün olmuştur. Kazada, eğitim hizmeti sunan birçok okul ve medrese bulunmaktadır. Bu dönemde cami ve medreselerin yanı başında inşa edilip küçük çocuklara dini ilim ve okuma yazma öğretilen kurumların çokluğu eğitime önem verildiğinin göstergesidir (Resim 17).

Resim 15: Bayezid’de Okul Çıkışı Öğrenciler

Kaynak: <http://www.dogubayazithalkinsesi.com> (23.01.2022)

1890 yılında kaleme alınan Kamus-ul A'lam'a göre Cumhuriyet öncesi Bayezid kasabasında; 1 Rüştîye Mektebi, 1 ile 2 medrese ve birkaç Sıbyan Mektebi vardı (Ş.Sami, 1996:1234) 1892 yılında ise Bayezid'da 4 okul bulunmakta olup bunların 1'i Rüştîye, 2'si İlkokul, 1'i de Ermeni ortaokulu idi (Komisyon, 1981: 357). Salname-i Vilayet-i Erzurum göre Bayezid Kazasında 1871 yılında, 15 Müslüman, 5 Hristiyan sıbyan mektebi; 1876 yılında, 6 medrese, 15 Müslüman, 5 Hristiyan sıbyan mektebi ve 1 rüştiye (ortaokul); 1882 yılında, 1 Müslüman, 1 Hristiyan sıbyan mektebi ve 1 rüştiye; 1892 yılında, 1 rüştiye, 4 ortaokul; 1897 yılında; 1 rüştiye; 1900 yılında 1 rüştiye, 2 ilkokul, 1 Ermeni ortaokulu bulunmaktaydı (Tablo 10) (S.V.E.,1871:149; 1876:147; 1882:159; 1892:193; 1897:245; 1900:390). Yukarıda da ifade edildiği üzere, 1871-1876 yılları arasında birçok okul mevcut iken 1882 yılından sonra okul sayısının bir düşüş yaşanmıştır. Altı yıl içerisinde bu kadar düşüşün olması normal karşılanmamaktadır. Bunun nedeni olarak, salnamelerde önceki yıllarda Bayezid Sancağındaki ya da Bayezid kazasındaki toplam okul sayısının verilmesi, sonraki yıllarda ise sadece Bayezid şehrinde bulunan toplam okul sayılarının verilmiş olmasıdır.

Tablo 7: Erzurum Vilayet Salmelerine Göre Bayezid Kazası'nda Bulunan Eğitim Kurumları

	YILLAR					
	1871	1876	1882	1892	1897	1900
Medrese	-	6	-	4	3	2
Okul	15 Müslüman 5 Hristiyan (sıbyan)	15 Müslüman 5 Hristiyan (sıbyan) 1 Rüştiye	1 Müslüman 1 Hristiyan (sıbyan) 1 Rüştiye	1 Rüştiye 4 İlkokul	1 Rüştiye	1 Rüştiye 2 İlkokul 1 Ermeni Ortaokulu

Kaynak: E.V.S.,1871:149; 1876:147; 1882:159; 1892:193; 1897:245; 1900:390.

V. Cuinet (1892)'e göre; Bayezid kaza merkezi 3 nahiye ve 78 köyden oluşmaktaydı. Müslümanlara ait cami sayısı 8, Ermeni Gregoryen kilise sayısı 5 olmak üzere toplam 13 adet ibadethane vardı (Cuinet, 1892: 230). Bunun dışında kazada, Müslümanlara ait 2 ilkokul ve 1 ortaokul seviyesinde okul ve 1 de Ermeniler için ortaokul seviyesinde eğitim kurumu olduğundan bahsetmektedir (Cuinet, 1892: 230)."

1910 yılında merkez kazada gayrı Müslüman *Mesrubaban?* ibtidâi mektebi adında bir okul bulunmaktaydı. Bu okul halk tarafından yaptırılmış olup 6 sınıf ve öğretmenler odasından oluşmaktaydı. "Muallim-i evveli Ohannes Efendi'ye aylık ahali tarafından 375 kuruş ve muallim-i sâni Hayik Efendi'ye Maârif Nezâreti tarafından aylık 250 kuruş, muallim-i sâlisi Karakin Efendi'ye ahali tarafından aylık 200 kuruş ve muallim-i râbi Makri Efendi'ye yine ahali tarafından aylık 100 kuruş maaş verilmekteydi. Bunlardan sadece Karakin Efendi nezarete kayıtlıdır." Bu okulun öğrenci sayısı 200'den fazla olup müfredata uygun eğitim sunmaktaydı (Gençoğlu, 2012:48).

Doğubayazıt kentinde 1. Dünya Savaşı'ndan önce 1 İptidaiye, 1 Rüştîye, 1 İdadi (2 yıllık lise) bulunmaktaydı. Kızlar için de birer İptidaiye ve Rüştîye mektebi vardı. 1. Dünya Savaşı'ndan sonra 1920 yılına kadar Bayezid kazası ve köylerinde mektep bulunmamaktaydı. 1920 yılında vilayette kız okulu ve erkek okulu olmak üzere birer İptidaiye ve bir tali (ortaokul) erkek mektebi ve kız mektebi açıldı. Aşiret reisleri dâhil halkın büyük çoğunluğu okuma yazma bilmiyordu. Şehir halkından okuma yazma bilenlere (İptidaiye ve Rüştîyenin 1-2.sınıf derecesinde) tesadüf ediliyordu. Vilayette orta ve yüksek tahsilli bir kimse yoktu. 1921 yılında ise 1 erkek, 1 kız olmak üzere 2 ilkokul ve 1 ortaokul eğitim veriyordu (Demir, 2014:111).

Nüfusun Sağlık Durumu

Yukarıda ifade edildiği üzere Bayezid kazada çeşitli alanlarda hizmet sunan kurumlar bulunmasına rağmen hizmet veren herhangi bir sağlık kurumuna rastlanmamış. Şehirde bir memleket tabibi yaşamasına rağmen, resmi ve gayr-ı resmi eczane olmadığından halk tabipten hakkıyla istifade edememişti (Küçükkuşurlu, 2011:222).

Ayrıca, tarihin belirli dönemlerinde, belirli sürelerde karşımıza çıkan salgın hastalıklar, insanlık tarihi boyunca toplumlara büyük kayıplar yaratan ve toplu ölümlere neden olan ciddi sağlık problemleriydi. Osmanlı Devleti, XVII. Yüzyıldan itibaren idari, askeri, ekonomik ve iktisadi problemlerin yanı sıra Avrupa ve Asya’da ortaya çıkan salgın hastalıklardan da etkilendi. Bu salgın hastalıklar neredeyse Osmanlı Devletinin bütün sancaklarına yayıldı. Bu nedenle Bayezid ve çevresi de ortaya çıkan salgın hastalıklardan olumsuz etkilendi (Çalışkan, 2020:4-6).

Bu salgın hastalıklardan özellikle veba birçok kişinin ölümüne neden olmuştu. “*Yersinia Pestis*” olarak bilinen bakterinin neden olduğu bulaşıcı bir hastalık olan veba Bayezid’e ise ilk kez 1805’te kervanlar vasıtası geldi ve burada da çok şiddetli geçti. Öyle ki, bu salgın saraya kadar bulaşıp haremde pek çok kişinin ölmesine yol açtı (Çalışkan, 2020:4-6). Seyyah Jaubert, bu vebanın daha çok yukarı mahallede yani Ermeni Mahallesinde etkili olduğunu, hastalığa yakalananlardan çok az kimsenin iyileştiğini beyan etmektedir. Ayrıca Bayezid’de bulunan İranlıların ve Ermenilerin çoğunun hastalıklardan dolayı buradan kaçtığını ifade etmektedir (Jaubert, 1820:58-59; akt. Kaya, 2018: 257).

Bu salgın dışında 1821’de İran’da görülen kolera salgını ve 1891’de frengi salgını bölgeyi etkisi altına alındı. Bu salgınlardan sonra bu defa da Bayezid’de Ekim 1892’de kuraklık ortaya çıktı. Öyle ki kaza ahalisi aşırı kuraklık nedeni ile Sivas’a göçmek sorunda kaldı. Yine bu tarihte Afşar Karakilise köyünde basit humma hastalığından dört kişi öldü. 1893’te kent ve civarında ortaya çıkan kolera salgını, 1894’e kadar devam etti ve Bayezid Sancağına bağlı Merankes köyünde bir haftada yirmi iki kişi bu salgından öldü. Bayezid’de birçok kez ortaya çıkan kıtlıklar ve tehlikeli salgın hastalıklar nedeni ile burada yaşayan insanlar başka yerlere göç etti. Bayezid’de yaşanan bu olumsuzluklar XX. yüzyılda da devam etti (Çalışkan, 2020:4-6).

Şehri etkileyen diğer bir salgın hastalık ise hayvanlarda görülen salgınlardı. Vebâ-yı bakarî gibi büyükbaş hayvan hastalıkları Osmanlı’da XVI. yüzyıldan itibaren görülmeye başlandı. Halk arasında da bu salgın “*Malkıran*”, “Çor” diye adlandırıldı. Bu salgından farklı olarak hayvanlarda görülen kuduz gibi hayvan salgınları da Osmanlı’da birçok hayvanın telef olmasına yol açtı. Büyük baş hayvan hastalıkları da Bayezid’i olumsuz etkileyen diğer önemli bir husustu. 1891’de Rusya taraflarından

gelen sığır vebası, ocak ayında Bayezid'in Diyadin kazasıyla Hamur nahiyesine oradan da Erzurum sancağının Pasinler tarafına kadar sirayet etti. Şubat ayında etkisini arttıran bu salgından Bayezid sancağı olmak üzere, Diyadin kaza merkezi ve kazanın bazı köylerinde birçok hayvan telef oldu. Ayrıca bölgede manda, sığır, inek, keçi ve koyun gibi hayvanların deri ticaretinin yapılması da salgın hayvan hastalıklarının yayılmasında etkili idi ve bu salgınlar Osmanlı'da tarım ve hayvancılığa ciddi boyutlarda zarar verdi (Çalışkan, 2020: 7.)

Bütün bu olumsuzlukta rağmen, iklimin serin olması nedeniyle 18. ve 19. yüzyıllarda Erivan ve Iğdır'dan Bayezid'e gelen sıtma hastaları, buranın kışları soğuk, yazları serin geçen sağlam havası ile şifa bulmuşlardı (Tuncel, 1994: 493-494).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. BAYEZİD KAZASININ EKONOMİK COĞRAFYA ÖZELLİKLERİ

XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu ekonomisi büyük ölçüde tarıma ve onun tamamlayıcısı olan hayvancılığa bağlıydı. Özellikle Doğu Anadolu Bölgesinde, topografya ile birlikte olumsuz iklim şartları ekonomik faaliyetlerin tarım ve hayvancılığa dayalı olarak şekillenmesinde etkili olmuştur. Bu bağlamda Bayezid Kazası ekonomisi büyük ölçüde tarım ve hayvancılığa dayalıdır. Bunların yanında kazada, küçük çapta sanayi malları üretilir ve bunların ticareti yapıldı. Topraktan alınan ürünler, yetiştirilen hayvanlar, üretilen yerel sanayi malları kazanın başka gelir kaynaklarıdır. Ancak, daha önce de ifade ettiğimiz gibi savaş dönemlerinde tarım yapılamamış, sanayi üretimi azalmış ve ticaret durma noktasına gelmiştir.

4.1. Bayezid Kazasında Tarım ve Hayvancılık Faaliyetleri

Bayezid kazasının ekonomik hayatına baktığımızda temel uğraşın tarım ve hayvancılık olduğunu görmekteyiz. Kazada özellikle yaylacılık faaliyetleri önemli bir yere sahipti.

4.1.1. Tarım

Yörede ekip-biçme ve ekip-dikme şeklindeki tarım faaliyetleri, eskiden beri önem taşımaktadır. Kaynaklarda, Bayezid Kazasının hayli münbit topraklara sahip olduğu ve çeşitli mahsulâtın yetiştigi kaydedilmiştir (Şemseddin Sami, 1889:1235). Ancak, yeryüzü şekilleri açısından büyük bir bölümü dağlık olan arazilerden pek az bir kısmı tarıma elverişlidir. Ekip-biçme faaliyetlerinin yapılabileceği düzlüklerin çok az olması, tarımsal faaliyetlerin genel özelliklerini belirlemiş ve geçim tipi olarak ziraat ve hayvancılığın yapılmasını zorunlu hale getirmiştir. Özellikle yıllık sıcaklık değerlerinin düşük olması, yaz döneminin kısa olması ve erken don olayı gibi faktörler tarım ürünlerinin çeşitliliğini ve verimini de azaltmıştır (Kaya, 2007:440).

Bayezid Kazasında üretilen tarım ürünleri ve bunların miktarları ile ilgili en önemli kaynak, Ali Cevad'ın Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügati adlı eseridir. Bu tabloda da görüldüğü üzere; buğday, arpa, keten tohumu, darı, mercimek,

fasulye, bakla, kavun, karpuz, sığan, kokoroz (mısır), patates, kayısı, şalgam, lahana kazanın mahsulüdür (Tablo 11) (Ali Cevad, 1897:153-154)

Tablo 8: Bayezid Kazasının Mahsulatı

	Şinik⁷	Kıyye⁴
Buğday	2030000	
Arpa	1569000	
Keten Tohumu	34000	
Darı	26000	
Mercimek	1000	
Fasulye		7000
Bakla		2000
Kavun, Karpuz		50000
Soğan		25000
Kokoroz (mısır)		25000
Patates		2000
Kayısı		2500
Şalgam		15000
Lahana		55000
Toplam	3660000	183500

Kaynak: Ali Cevad, 1897:153-154.

Ayrıca Erzurum Vilayet Salnamelerine göre kazanın mahsulleri hınta (buğday), zeğerek(keten tohumu), darı, nohut, mercimek, kavun, karpuz, hıyar, soğan gibi bazı ürünler ile kasaba ve etrafındaki bahçelerde bulunan vişne, erik, zerdali, elma ve armut ağaçlarıdır (E.V.S., 1892:192; E.V.S., 1899:273).

⁷ Osmanlı döneminde kullanılan ölçü birimleridir. Şinik, tahıl için kullanılan, sekiz kiloluk bir ölçektir. Kıyye (okka) ise yaklaşık 1,3 kiloluk ağırlık ölçüsü birimidir (<http://www.tryazi.com>).

4.1.2. Hayvancılık

XIX. yüzyılda Bayezid Sancağı'nda, Cuinet'in verdiği bilgilere göre, geçim tarzına dayalı küçükbaş ve büyükbaş hayvancılık yapılmaktadır. Yöre halkı, küçükbaş hayvanların etinden, sütünden ve yününden faydalanmaktadır. Büyükbaş hayvanların ise etinden, sütünden ve gücünden faydalanılmaktadır. Bu gruba inek, öküz, at, koyun vb. hayvanlar girmektedir. Öküz tarım açısından oldukça önemli bir yere sahipti. Etinden ziyade gücünden faydalanmak, tarla sürmek, temel amaçtı. Özellikle de, sarp ve eğimli arazilerde taşımacılık yapmak ve tarlayı sürmek amacıyla binek hayvanları kullanılmaktaydı. Bu yüzden at yetiştiriciliğine büyük önem verilmekteydi (Cuinet, 1892:233). Hayvancılığı etkileyen en önemli soru ise yukarıda ifade edildiği üzere hayvanlar arasındaki salgın hastalıklardı.

Sancak genelinde, en fazla yapılan hayvancılık faaliyeti küçükbaş hayvancılıktır. 431000 koyun, 17000 koç, 198000 kuzu, 1000 keçi, 30100 teke ve 24000 oğlak olmak üzere toplam 701100 küçükbaş hayvan vardır. İkinci olarak yapılan hayvancılık faaliyeti büyükbaş hayvancılıktır. 18000 öküz, 93000 inek, 19000 dana, 2000 boğa ve 15000 buzağı olmak üzere toplam 147000 büyükbaş hayvan vardır. Bunların yanında binek hayvan yetiştiriciliğine de önem verilmekteydi. Binek hayvan sayısı; 10000 at, 12000 kısrak, 4500 tay, 13000 eşek ve 500 katır olmak üzere toplam 40000 vardı (Cuinet, 1892:233) (Tablo 12).

Tablo 9: Bayezid Kazasında Hayvancılık

Büyükbaş		Binek		Küçükbaş	
Öküz	18000	At	10000	Koyun	431000
İnek	93000	Kısrak	12000	Koç	17000
Dana	19000	Tay	4500	Kuzu	198000
Boğa	2000	Eşek	13000	Keçi	1000
Buzağı	15000	Katır	500	Teke	30100
				Oğlak	24000
Toplam: 147000		Toplam: 40000		Toplam: 701100	
Genel Toplam: 8881000					

Kaynak: Cuinet, 1892:233.

Tabloda görüldüğü üzere en çok küçükbaş hayvan yetiştiriciliği yapılmaktaydı. Bunun üzerinde iklim ve bitki örtüsünün etkisi büyüktür. Bilindiği gibi küçükbaş hayvanlar, kurak iklim bölgelerinde bozkır bitki örtüsü ile beslenir. Ayrıca kazanın konargöçer halkı yününden faydalanmak için küçükbaş hayvanları daha çok tercih etmiştir. Kazada küçükbaş hayvanlardan sonra en çok büyükbaş hayvan yetiştiriciliği yapılmaktaydı. Büyükbaş hayvanların etinden, sütünden ve derisinden faydalanılıyordu. Kazada, debbağhaneler vardı ve buralarda bu hayvanların derileri işleniyordu. Özellikle hayvan derileri, aylalarda üretilen yağ, peynir ve lor gibi hayvansal ürünlerin muhafaza edilmesinde kullanılırdı. Kaza halkı için binek hayvanları da önemli bir yere sahipti. Sarp bir topoğrafyaya sahip olan bölgede, ulaşım ve taşımacılıkta bu hayvanlardan faydalanılırdı.

Kazada hayvancılık balı olarak yaylacılık faaliyetleri oldukça gelişmişti. Yayla, yazın çıkılıp ikamet olunan yüksek ve serin yer, dağların üstünde yazlık ikametgâh, yazlık mera, yaz mevsiminde sürülerin yayıldıkları meralık dağ üstleri şeklinde tanımlanır. Yaylanın yerleşme coğrafyası açısından tanımına bakıldığında ise; münferit yerleşme ile köy yerleşmesi arasında bir ara şekil, yani bir dönemlik yerleşmeyi ifade eder (Zaman, 2010:180).

Kuzeydoğusunda Büyük Ağrı (5165 m) ve Küçük Ağrı (3919 m) Dağları, kuzeyinde Pamuk Dağları, batısında Ziyaret Dağları (3000 m) ve güneyinde Tendürek Dağı (3313 m) ile çevrilidir olan Bayezid Kazasında yaylacılık önemli bir yere sahiptir. Sinek Yaylası ve Ağrı Dağı eteklerinde Doğubayazıt-Iğdır arasında bulunan Korhan Yaylası yaylacılık açısından zengin olan kazanın önemli yaylalarından. Bunların dışında kaza merkezi ve Tendürek Dağı arasında bulunan Aladağ Yaylaları kazanın çevresinde bulunmaktadır (Dadak, 2019: 34)

Önemli bir coğrafi konuma sahip olan Aladağ yaylalarının günümüzden farklı olarak, geçmişte genellikle hayvancılık faaliyetleri sürdürme amaçlı kullanıldığı bilinmektedir. Hayvancılık faaliyetleriyle ilgili olarak köylülerin ikinci bir geçim veya ekonomik faaliyet bölgesi olan Aladağ yaylalarındaki mülkiyetin, mevcut köyler arasında eşit olarak dağılmadığı ve çoğunun köylerin ortak mülkiyetinde olmadığı dikkati çekmektedir. Cumhuriyet öncesi dönemde çevre köylerin birçoğu tarafından ortaklaşa kullanılan bu yaylaların, cumhuriyet döneminde yapılan tapulama

çalışmaları sonucunda, yöredeki zengin ve nüfuz sahibi birkaç ailenin eline geçtiği anlaşılmaktadır. Bu şekliyle, yöredeki yaylalarda mülkiyet durumunun komlarınkine benzediği söylenebilir (Kaya, 2011:135).

4.2. Sanayi Faaliyetleri

Sanayi, hammaddenin işlenerek mamul madde haline getirilmesi anlamına gelmektedir. Bu haliyle sanayi, insanlığın ortaya çıkışından beri var olan bir faaliyettir. Çünkü en basit haliyle deriden giyecek bir ayakkabı yapmak da sanayidir, değirmende buğdayı un haline getirmek de sanayidir. Dolayısıyla her yerde olduğu gibi, Osmanlı toplumu da çeşitli sanayi üretimi yapıyor, ihtiyaç fazlasını pazarlıyor ve üretmediği veya ihtiyaca yetmediği durumlarda da dışarıdan ithal ediyordu.

XIX. yüzyılda Bayezid kazasının halkı, tarım ve hayvancılık faaliyetleri yanı sıra ev tipi ya da atölye tipi sanayi faaliyetleri ile de meşgul olmaktaydı. Bunlar, hammaddeyi basit aletler vasıtasıyla mamul madde haline getirerek daha kullanılabilir yapmaktan ibaret bir uğraştı. Bunların en önemlileri halıcılıktı. Yukarıdaki tablodan (tablo 12) da anlaşıldığı üzere yörede küçükbaş hayvan sayısı fazladır ve bunlar etinden ve sütünden çok yünleri için beslenirdi. Özellikle koyun yününden halı ve kilim dokunur, soğuk havalardan korunmak için yün kazaklar ve çoraplar örülürdü.

Bayezid Kazasında bu zaruri ihtiyaçların üretilmesi için yeterince kalifiye sanayi ustaları bulunmaktaydı. Sanayi ürünleri Kürt aşiretleri tarafından tezgâhlarda üretilirdi. Tezgâhlarda halı, seccade gibi şeyler dokunur. Özellikle seccadelik keçe ve cihanın her köşesinde ünlü olan kaliteli Kürt halıları dokunurdu. Kaza ve yerel ahalisine bu ürünlerin satışı yapılırdı (Ş. Sami, 1889: 1235; A.Tevfik, 1913:363-364).

Yukarıda ifade edildiği üzere Doğubayazıt yöresinde el dokusu halıcılığın köklü bir geçmişi bulunmaktadır. Uzun yıllar kadın bireyler, kendi ihtiyaçlarını karşılamak, çeyiz hazırlamak ve aile bütçesine az da olsa katkı sağlamak için evlerinde halı dokuma işlemini sürdürmüşlerdir. Günümüzde evlerde yapılan el dokusu halı üretimi yok olmaya yüz tutmuş ve yerini halk eğitim merkezi ve tüccarlar aracılığı ile ilçe merkezine kurulan atölyelere bırakmıştır. İlçe merkezinde veya merkeze yakın köylerde ikamet eden dokuyucular taşınmalı sistem ile halı atölyelerine getirilerek halı

dokutulmakta, böylelikle halı dokuyuculuğunun devamlılığı sağlanmaktadır (Yarmacı, 2010:221).

Kazada bulunan değirmen, kireç ve kiremithanelerden de anlaşılacağı üzere farklı sanayi alanları da vardı ve halk geçimini buralarda ürettikleri malları satarak sağlamaktaydı. Kazada sanayi alanında çalışan toplam 2623 işçi vardı (Anonim, 1981:357).

Günümüzde ise, Bayezid Kazasındaki sanayi sektörüne bakıldığında ağırlıklı olarak küçük ölçekli sanayi tesislerinin bulunduğu görülmektedir. Küçük ölçekli sanayi tesislerinin tamamı ev tipi ve atölye tipi sanayi tesislerinden oluşmaktaydı ve sanayi faaliyetleri diğer fonksiyonlara göre oldukça geri kalmıştı.

4.3. Madencilik

Bayezid Sancağı'nın da içerisinde yer aldığı geniş Doğu Anadolu bölgesi, çok değerli maden ürünlerinin bulunduğu bölge olarak karşımıza çıkmaktadır. Üretim sektörünün önemli bir kolunu teşkil eden madencilik, Bayezid Sancağı havalisinde yoğun bir iktisadi faaliyet alanı oluşturmuştur. Özellikle bölgede askeri mühimmat için gerekli demir, kurşun, güherçile madenlerinin üretimi; bu yörede tesis edilen baruthaneler sayesinde bölgenin askeri acıdan savunmasını kolaylaştırmış ve aynı zamanda İran'a yapılacak seferler için de önemli ölçüde rezerv fonksiyonu sağlamıştır. Bayezid muhitinde çıkartılan madenler yalnız askeri lojistik alanda kullanılmamış, sivil alanda da kullanım alanı sağlayan faaliyet kolunu oluşturmuştur. Bu madenlerden bakır ve gümüş, sus ve ev eşyaları yapımında; altın, ziynet eşyası alanında; kurşun ise yapı işlerinde kullanılmış ve bu suretle madenler, Osmanlı sosyo-ekonomik hayatını önemli ölçüde zenginleştirmiştir (Karaboğa, 2017:136-140).

Yine sağlık alanında düşünüldüğünde kolera tedavisinde kullanıldığı bilinen kükürt ile bazı rahatsızlıkların tedavisinde kullanılan kükürtlü sular (kaplıca), başta Bayezid yöresi olmak üzere Kuzeydoğu Anadolu ile Doğu Anadolu bölgesi için ciddi ölçüde şifa kaynağı olmuştur. Diğer taraftan bakıldığında Osmanlı insanının ısınmasında ve günlük hayatta tüketilen ekmeğin yapımında büyük rol üstlenen kömürün üretimi de bölge için büyük önem arz etmiş; Bayezid Sancağı'nın hemen kuzey cenahında bulunan Erzurum Kazası başta olmak üzere, Tortum, Pasinler ve

Kağızman kazaları kömür madeni yatakları bakımından öne çıkan bölgeler olmuştur. Yine Bayezid Sancağının kuzeydoğusunda yer alan Tuzluca yöresi ise, gıda ve deri endüstrisinde önemli yeri olan tuzun çıkarıldığı ve üretildiği bölge olarak karşımıza çıkmaktadır (Karaboğa, 2017:136-140).

Erzurum Vilayet Salnameleri'ne göre Ağrı Dağı ve etrafındaki bazı dağlarda kükürt madeni bulunmaktadır (S.V.E., 1871:167-168; 1897:252-253). Ayrıca daha önceleri yörede zengin altın yataklarının bulunduğu, Ermeni tarihçilerin Ağrı Dağı'nda altın madeni yatakları bulunduğunu kesin bir dil ile anlattıklarından, bilinmektedir. Bu nedenle, yöredeki dağlara Ermenice, Gümüşdağı, Bakırdağı, Demirdağı, Kurşundağı gibi adlar verilmiştir (Anonim, 1981:357).

4.4. Ulaşım ve Ticaret

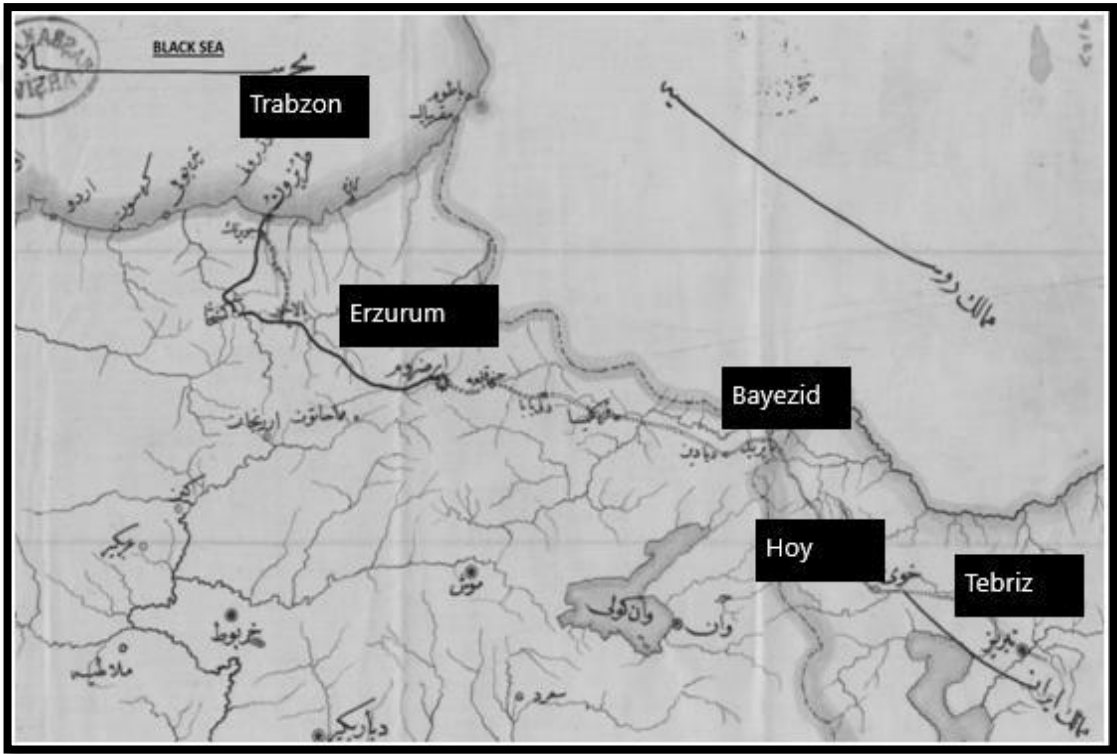
Ulaşım, İnsan ve eşyanın bir yerden başka bir yere aktarılmasıdır. Bir bölgenin ekonomik yönden gelişmesinin önemli nedenlerinden biri de ulaşım sistemidir. Tarihte ulaşım yolları üzerinde kurulan şehirler ekonomik açıdan gelişme özelliği göstermişlerdir. Buna bağlı olarak Bayezid yöresi, çok eski devirlerde önemli kervan ve göç yolları üzerinde bulunmaktaydı. Şehrin çok eski kervan yolları üzerinde kurulmuş olması nedeniyle tarihte birçok kültür ve uygarlığın kaynaştığı bir bölge olmuş ve şehir birçok kez farklı milletler tarafından ele geçirilmiştir.

Eski çağlarda ipek, Avrupa'da çok nadir bulunan bir madde olduğu için lüks eşyalar arasında sayılmış, zenginler bu değerli maddeye sahip olmak isteyince Avrupa arasında ticaret gelişmeye başlamıştır. Çin ile Avrupa arasındaki ticari ilişkiler sonucunda İpek yolu ortaya çıkmıştır. İpek Yolu'ndan başka maddelerde taşınmış, gelişen ticaretle Asya ile Avrupa arasında kültürel ilişkiler de gelişmiştir (Bingöl, vd., 2011: 139).

Bu tarihi İpek yollarından biri de Doğubayazıt'tan geçmektedir. W. Heyd, Karadeniz ticaret iskelelerinden Tebriz'e giden bu kervan yolunu şöyle tanımlamaktaydı: Bugün Bayburt, Erzurum, Diyadin, Doğubayazıt, Koi üzerinden geçen transit yolu, eskiden kervanların da kullandığı şüphe götürmez bir gerçektir. W. Heyd, J. Brant'ın seyahatnamesine dayanarak Bayburt, Erzurum, Hasankale ve doğu Beyazıt'ta kervanların korunması ve konaklanması için Cenevizlilerin kaleler

yaptıklarını yazmaktadır (Heyd, ? : 121; akt. Bingöl, vd., 2011: 139). Urartulardan kalan Beyazıt Kalesi, Ortaçağ başlarında Cenevizli tüccarlar tarafından restore edilmiştir. Asya'ya ticaret yapan Cenevizli tüccarlar, Sinop, Samsun ve Trabzon ticaret iskelesine getirdikleri malları Doğubayazıt'tan geçen İpek Yolu'nu kullanarak kervanlarla Asya pazarlarına ulaştırıyorlardı. Doğal bir koruma sağlayan Karaburun kayalıkları üzerinde yükselen Doğubayazıt, Cenevizli tüccarların kervanlarına konaklama ve koruma sağlamıştır. Bu nedenle bölge halkı arasında Doğubayazıt kalesine “Ceneviz kalesi” diyenler de vardır (Bingöl, vd., 2011: 139) (Harita 9).

Harita 9: Trabzon-Erzurum-Bayezid ve Tebriz Ticaret Yolu

Kaynak: Kaya, 2018:20

Bayezid XIX. yüzyılda da Asya'yı Avrupa'ya bağlayan önemli bir yol üzerindeydi ve Anadolu'nun Asya'ya açılan önemli bir gümrük kapısıydı. Bayezid'in bulunduğu konumdan kaynaklı olarak, İran ve Gürcistan ile ticareti vardı (A. Tevfik, 1913:363-364). Ticareti sağlayan kervan yolları, ordu güzergâhları, hac yolları Bayezid topraklarından geçmekte idi. Bu durum ticaretin sürekli canlı kalmasını sağlıyordu. Ayrıca son dönemlerde bozulan sosyal ilişkiler ticaret sayesinde yeninden kuruluyordu.

Serhat şehri Bayezid, Doğu Karadeniz'in önemli limanı Trabzon'u Erzurum üzerinden Tebriz'e bağlayan ticaret yolunun üzerinde ve İran'la önemli ticaret ağının gerçekleştirildiği bir konumda bulunmaktaydı. Bu yolun Bayezid üzerinden geçme nedeni ise Erzincan ovasının kuzey ve güneyindeki dağlardır (Sakaltutan ve Kızıldağ) Açıkkası, 1930'lu yılların başında bugünkü anlamda yol yapım makineleri yoktu. Yol yapımında kullanılan araç gereçleri ilkeldi ve çoğunun kullanımı, insan ve hayvan gücüne dayanmaktaydı. En önemlisi, Erzincan Ovası'nın kuzey, güney, özellikle batı bitiminde yükselen dağları aşmak, hele Sakaltutan ve Kızıldağ engelini aşmak asla mümkün değildi (Alpaslan ve Değirmen:2017:408-412).

Şehir önemli yollar üzerinde bulunduğu için hayati devamlığını ve ekonomik faaliyetlerini sürdürebilmesi için yeterli bir hayat sahasına da sahip olduğu için uzun süreden beri varlığını sürdürmektedir. Erzurum-Bayezid-Tebriz yolu, geçmişte ticaret yolları içerisinde bölgenin en işlek olanıdır. Batının işlenmiş eşya ve ürünleri deve, at, katır kervanlarıyla Trabzon-Erzurum-Bayezid-Tebriz yoluyla Doğu'ya, yani İran, Hindistan, Çin ve Türk illerine; oralardan Anadolu ve Avrupa'ya baharat, dokuma, halı, kuru meyve vs. taşınmıştır. Aras Vadisi ya da Tahir Gediği, Deveboynu, Kop Gediği ve Zigana Dağları'ndan çeşitli engebeleri aşan bu yol, yüzyıllar boyu kullanılmış, günümüzde eski cazibesini kaybetmiştir (Alpaslan ve Değirmen:2017:408-412).

Transit Yolu olarak anılan bu yolun Anadolu'dan Batum veya Beyrut yollarına kaymasından endişelenen Cumhuriyet yöneticileri, Trabzon-Erzurum-Bayezid yolunu "tekrar canlandırmak için önce demiryolu ulaşımından, daha sonra da karayolu ulaşımından yararlanmaya çalışmışlardır. Ancak, yapımına 1934 yılında başlanmış, İran-Gürbulak- Doğubayazıt-Ağrı-Erzurum-Trabzon Transit Yolu'nun 1937 yılında tamamlanması ile Erzurum-Trabzon arası, eski önemini kaybetmiştir (Alpaslan ve Değirmen:2017:408-412).

Beyazıt'ın ana yolları uzak olması ve çevresindeki yerleşmeleri için merkezi bir konumda bulunmaması ticari faaliyetlerin de gelişmesini büyük ölçüde engellemektedir. Ana yollara göre sapa bir yerde bulunması Doğubayazıt'ın asırlardır bulunduğu yeri terk ederek ovaya taşınmasına neden oldu. Ulaşım ve altyapı gibi çeşitli hizmetlerin yürütülmesindeki zorluklar da şehrin yer değiştirmesi üzerinde rol

oyladı. Ayrıca, kasabanın 36 kilometre güneydoğusunda kurulan ve 1937'de hizmete geçen Gürbulak Gümrük Kapısı'ndan ekonomik yararlar sağlamak ve şehrsel gelişimi teşvik etmek de yerleşmenin değıştirmesinde etkili olmuştur (Kaya, 2007:440-441)

Erzurum Vilayet Salnamesine göre; Osmanlı İmparatorluğu döneminde Bayezid Sancağı'nda ticari işyerlerinin sayısı şöyledir: Hicri 1287 (1870), 1288 (1871), 1289 (1872) ve 1290 (1873) yıllarına ait salnamelerde; kentte 150 dükkân ve 1 hamam bulunmaktadır. Hicri 1310 (1892) ve 1317 (1899) yıllarına ait salnamelerde ise; kentte 1 hamam, 21 han, 194 dükkân ve mağaza, 5 kahve, 7 meyhane, 30 değirmen, 7 kireç ve kiremithane, 3 tabakhane olmak üzere toplam 168 işyeri bulunmaktadır (Okçu - Akdağ, 2010: 445).

Ayrıca, tezgâhlarda üretilen halı, keçe, seccade gibi şeyler büyük miktarda dışarıya nakledilip satılırdı. Bunun yanında yaylalarda üretilen süt ve süt ürünleri yerel pazarlarda satılırdı.

Bayezid kentinde I. Dünya Savaşı'ndan önce zanaat Ermenilerin elindeydi. Ticaret ise Müslüman halkın elinde olup kentte sanayi yok denecek kadar az seviyedeydi. Kazada bulunan halkın çoğu ise memurlardan oluşmaktaydı. Ayrıca ticaretin bu kentte genelde kış mevsiminde yapıldığı, Selçuklular döneminde birçok kervansaray ve hanın bulunduğu ancak bunların Ruslar tarafından yıkıldığı bilinmektedir (Okçu - Akdağ, 2010: 445).

Sonuç olarak Bayezid Kazası, ticaret fonksiyonu bakımından oldukça faal bir kent olduğu görölmektedir. Doğu Anadolu Bölgesi'nin en eski yerleşim yerlerinden biri olan ve tarihi İpek Yolu üzerinde bulunan Bayezid ticaret fonksiyonu dinamik yapısını daima korumuştur.

BEŞİNCİ BÖLÜM

5. SONUÇ

Türkiye’de çok yeni ve pek araştırılmamış bir alan olan tarihi coğrafya alanında bir çalışmanın yapılmış olması, coğrafya ilmi için büyük önem arz eder. Bu bağlamda tez çalışmasının, tarihi coğrafya alanında literatürün zenginleşmesi ve geleceğe yönelik yapılacak çalışmalarda yeni ufuklar açması bakımından önemli bir çalışma olduğu düşünülmektedir.

XIX. yüzyıl, Osmanlı Devleti’nin yüzyıllardan beri süre gelen devlet anlayışının değiştiği, iç ve dış birçok büyük meselelerle uğraştığı zorlu bir yüzyıldır. Bu yüzyıl içerisinde Bayezid Kazasının beşeri ve ekonomik coğrafya özellikleri tam olarak bilinmeyen bir konudur. Bu konunun aydınlatılması amacıyla, XIX. yüzyılda yazılmış coğrafya eserleri, seyahatnameler, salnameler ve haritalar incelenmiştir. Yapılan analizler ve değerlendirmeler neticesinde XIX. yüzyılda Bayezid Kazasının beşeri ve ekonomik coğrafya özelliklerinin ortaya çıkarılması mümkün olmuştur.

Bayezid Kazası, Doğu Anadolu Bölgesi’nin Yukarı Murat-Van Bölümü’ndeki Ağrı ilinin bir ilçesi olan Doğubayazıt’ın sınırları içerisinde yer alan eski bir yerleşimdi. Bu eski yerleşim, bugünkü Doğubayazıt ilçe merkezinin 8 km kadar güneydoğusunda, Akyayla Dağı’nın bir uzantısı olan Karaburun Tepesi’nin kuzey ve batı yamaçlarında kurulmuştu. Araştırma sahası dağlık ve engebeli bir topografyaya sahip olduğundan alansal olarak fazla gelişmemişti. Kazanın kurulduğu yer, yüksek ve sarp olduğundan tarım faaliyetleri gibi birçok ihtiyaca cevap vermiyordu. Zamanla ulaşım, alt yapı ve sosyal hizmetlerin yürütülmesinde zorlukların da çıkması üzerine ilçe merkezi 1938 yılında 8 km batıdaki İstasyon Mevkii (Sarıova) denilen yere nakledildi. Doğubayazıt adıyla buraya nakledilen yerleşme, kurulduğu Doğubayazıt Ovası (Sarıova) üzerinde zamanla gelişmiştir ve alansal olarak büyümüştür.

XIX. yüzyılda Bayezid Kazası, Erzurum Eyaleti’ne bağlı olan Bayezid Sancağının merkez kazasıydı. Bayezid Kazası, sancaktaki diğer kazalara oranla daha yoğun bir nüfusa sahipti ve halkın her türlü ihtiyaçlarını karşılayabileceği binalarla donatılmış bayındır bir yerleşmeydi. Bu yüzyılda Bayezid Kazasında, günümüz Doğu Anadolu’sunda olduğu gibi hâkim ekonomik faaliyet tarım ve hayvancılıktı.

Ekonomik faaliyetler içinde sanayinin payı oldukça azdı ve sanayide çoğunlukla tarımsal hammaddeler kullanılmaktaydı. Bir serhat şehri olan kazada ticaret de gelişmişti. Ayrıca, kazada bulunan okul, cami, kilise, medrese vb. yapılardan anlayacağımız üzere hizmet anlamında da halkın ihtiyaçları karşılanmaktaydı.

Bayezid Kazası birçok zaman farklı milletler tarafından yerleşim yeri olarak kullanılmıştı. Birçok devlet arasında sık sık el değiştirmiş olan Bayezid şehri, savaşlar ve saldırılardan korunmak amacıyla yüksekte sarp ve kayalık bir konum üzerinde kurulmuştu. XIX. yüzyılda resmedilmiş gravürlerden ve günümüze ulaşabilmiş harabe evlerden, şehirde konutların bir kısmının birbirine yakın ve bitişik düzende inşa edilmesine rağmen bir kısmının da engebeli topoğrafyadan dolayı birbirinden uzakta inşa edilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Kazadaki yapılar genellikle iki ve üç katlı yapılmış, evlerin alt katı hayvanlara barınak olarak düzenlenmiş, üst katında ise insanlar yaşamıştı. Evler düz damlı ve çatısız olan evler ya taştan ya da kerpiçten yapılmıştı. Evler dağın yamacına yapıldığı için kot farkından dolayı bir ev diğer evin damını bahçe olarak kullanmıştı. Bundan da anlaşılıyor ki evler çok dayanıklı yapılmıştı. Bütün bunlardan anlaşıldığı üzere, evlerin nerede ve nasıl inşa edileceği üzerinde topoğrafya, iklim ve sosyo-ekonomik faktörler etkili olmuştur.

Bayezid Kazasının sosyo-kültürel fonksiyonlarına ait bilgilere salname ve seyahatnamelerden ulaşılmıştır. Bu kaynakların analizi sonucunda Kazada, mescit, kilise, medrese, okul, han, hamam, değirmen, dükkân, debbağhane, kahvehane, hükümet konağı vb. birçok yapı bulunmaktaydı.

Bayezid kazası yurtluk-ocaklık olarak yönetildiğinden tahriklere pek tabi tutulmamıştı. Ayrıca nüfusun konargöçer olası kayıtların tutulmasını zorlaştırmıştı. Bu sebeplerden dolayı bölgeye ait nüfus sayımları ancak XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren olmuştu. Kaza nüfusu ile ilgili en kapsamlı verilere, Erzurum Vilayet Salnamelerinde ulaşılmıştır. Erzurum Vilayet Salnamelerinden 1871, 1873, 1874, 1876, 1877, 1882, 1893, 1896, 1897 ve 1900 yıllarına ait veriler analiz edilmiştir. Bu verilere göre, kazada toplanan nüfusu Müslümanlar, Ermeniler ve Yezidiler oluşturmaktaydı.

Verilen yıllar arasında nüfusun en yüksek olduğu yıl 1896 yılı, en düşük olduğu yıl ise 1882 yılıdır. Kaza nüfusu, 1871 ve 1900 yılı arasında geçen 29 yıllık süreçte 12470 kişi artmıştı. Çıkan sonuca göre kaza nüfusunda sabit bir artış ya da azalış söz konusu olmamıştır. Nüfus, bazı yıllarda çok hızlı artarken bazı yıllarda dengesiz bir azalış göstermiştir. Bunların sebepleri; savaşın akıbetleri olan toplu ölümler, katliamlar, zorunlu göçler, salgın hastalıklar, kıtlık vb. dir.

Bayezid Kazasının ekonomik hayatına baktığımızda temel uğraşın tarım ve hayvancılık olduğunu görmekteyiz. Kazada özellikle yaylacılık faaliyetleri önemli bir yere sahipti. Kazanın tarım arazilerinde; buğday, arpa, keten tohumu, darı, mercimek, fasulye, bakla, kavun, karpuz, sığan, kokoroz (mısır), patates, kayısı, şalgam, lahana gibi ürünler yetiştiriliyordu. Tarımsal faaliyetlerin tamamlayıcısı olan hayvancılık da önemli bir ekonomik faaliyetti. Gerek tarlaların sürülmesi, taşımacılıkta kullanımı vb. hayvanların gücünden yararlanılması hususunda günümüzün tarım araçları olan traktör ve diğer araçlarının görevlerini üstlenmişlerdi. Hemen hemen bütün hanelerin inek, keçi, koyun, eşek vb. hayvanları mutlaka bulunmaktadır. Bu hayvanlar yününden, etinden sütünden ve gücünden yararlanmak için beslenirdi.

Osmanlı Anadolu kentlerinde olduğu gibi çok fazla bir sanayiden söz etmek mümkün değildir. Sanayi olarak değerlendirebileceğimiz faaliyetler daha çok maddelerin basit bir kaç işlemde geçirilerek daha kullanılabilir hale getirilmesi işi diyebileceğimiz faaliyetlerdi. Şehir, sanayi anlamında pek gelişemese de, merkez kaza ve bir serhat olması hasebiyle stratejik bir konuma sahipti. Bir sınır şehri olan Bayezid, Doğu Karadeniz'in önemli limanı Trabzon'u Erzurum üzerinden Tebriz'e bağlayan ticaret yolunun üzerinde ve İran'la önemli ticaret ağının gerçekleştirildiği bir konumda bulunmaktaydı.

XIX. yüzyıl, Osmanlı Devleti'nin en karmaşık dönemidir. Bu dönemde, bir yandan devleti ayakta tutabilmek için reformlar yapılırken, diğer yandan savaşlar, iç isyanlar gibi siyasi olaylarla uğraşmıştır. Bu yüzyılda yaşanan savaşlar ve savaş sonucu oluşan kayıplar Osmanlı Sancaklarında birtakım olumsuzluklara neden olmuştur. Bulunduğu konum nedeniyle bu olumsuzluklardan en çok etkilenen Osmanlı Sancaklarından biri de Bayezid Sancağı ve dolayısıyla Bayezid Kazası'dır. Osmanlı Devleti'nin kuvvetli olduğu dönemlerde bir sınır şehri olmasının faydalarını

hissetmezken, imparatorluğun zayıfladığı dönemlerde bu durumdan zarar görmeye başlamış ve bu yüzyıldan itibaren özellikle doğudan gelen istilalarda daima ilk hedefi teşkil etmişti. Özellikle, XIX. Yüzyılın sonunda Rusyalar ve Ermeniler ile yaşanan savaş sonucunda insan sayısında görülen azalmanın yanında savaş meydanı haline gelen topraklarda tarım yapılamamış, yerel sanayi tezgâhlarında üretim azalmış ve ticaret durmuştur.

KAYNAKÇA

- Ali Cevad, 1897, *Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügati*, Cilt:1, Mahmut Bey Matbaası, İstanbul.
- Ali Saib, 1886, *Coğrafya-yı Mufasssal Memalik-i Devlet-i Osmaniye*, Matbaa-i Ebu Ziya, Kostantiniye (İstanbul).
- Ali Tefvik, 1913, *Mufasssal Memalik-i Osmaniye'nin Coğrafyası*, Tefeyyüz Matbaası, İstanbul.
- Alpaslan, İ. 2008, “*Ağrı Bölgesinde Ermenilerin Yaptığı Katliamlar*”, Ağrı Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Ağrı.
- Alpaslan, İ., 1984, *Ağrı /Anadolu'nun Giriş Kapısı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara.
- Alpaslan, İ.,1998, *Cumhuriyetin 75. Yılında Ağrı*, Ağrı Valiliği Yayınları, Ankara.
- Altan, B., 2007, *Türkiye’de Dini Ziyaret Yerleri*, Altanoğlu İlim ve Kültür Hizmetleri, Ankara.
- Anonim, 1981, “Ağrı”, *Yurt Ansiklopedisi*, c: I, Anadolu Yayıncılık, İstanbul.
- Avan, N. 2011, Osmanlı Dönemi Ağrı Bölgesindeki Tasavvufi Hareketler: Ahmedî Hani Örneği, *III. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh’un Gemisi Sempozyumu Bildirileri*, Ed: Oktay Belli, Çekül Vakfı, İstanbul.
- Baker, R.H., 2003, *Geography and History, Bridging the Divid*,. Cambridge University Press.
- BAŞBAKANLIK CUMHURİYET ARŞİVİ, 30-18-1-2.54.33.16
- Belli, O. 2011, 2007 Yılı İshak Paşa Sarayı Restorasyon Çalışmaları, *III. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh’un Gemisi Sempozyumu Bildirileri*, Ed: Oktay Belli, Çekül Vakfı, İstanbul.

- Binbaşı m. Nasrullah, kolağası m. Rüşdü ve mülazım m. Eşref (2003). Osmanlı Atlası (XX. Yüzyıl Başları), (Yay. Haz. Rahmi Tekin, Yaşar Baş), İstanbul: OSAV Yayınları
- Bingöl, Y. vd., 2011, “İshak Paşa Sarayı’nın Çevre Düzenlemesi”, *III. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh’un Gemisi Sempozyumu Bildirileri*, Ed: Oktay Belli, Çekül Vakfı, İstanbul.
- Bingöl, Y., 1999, *İshak Paşa Sarayı*, Sistem Ofset Yayıncılık, Ankara.
- Bingöl, Y., 2004, “İshak Paşa Sarayı ve Çevresinin Arkeolojik Topografyası”, *Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu Bildirileri*, Ed: Oktay Belli, Çekül Vakfı, İstanbul.
- Bingöl, Z. (2007). Gelenekten Evrensele Anadolu’da İnanç Turizmi, s.312
- Butlin, R. A., 1993, *Historical Geography, Through the Gates of Space and Time*, Edward Arnold, London.
- Cuinet, V., 1892, *Sandjak De Bayazid La Turquie D’Asie, Geographie Administrati*, Ernest Ceroux Editeur, Cilt: I, Paris.
- Çağmar, M.E. (2009). Ahmed-i Hani Hayatı ve eserleri, s.17
- Çalışkan, A. (2020). "Osmanlı Kenti Bayezid’de Salgın Hastalıklar ve Bazı Asayiş Problemleri (XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl Başları)", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 39, Denizli.
- Çelik, M.A., Kopar, İ., & Çelik, E., 2021, “Doğubayazıt Sazlığı’nın (Ağrı-Türkiye) Arazi Örtüsü Deseninde Meydana Gelen Değişimlerin Ekolojik Sonuçları Üzerine Bir Analiz” *Doğu Coğrafya Dergisi*, 26 (46), 193-210.
- Çetin, Y., 2004, "Eski Bayezit Kalesi Tarihi ve Mimarisi", *Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu Bildirileri*, Ed: Oktay Belli, Çekül Vakfı, İstanbul.
- Çetin, Y., 2009, *Tarihi Kalıntıları ve Kültürel Değerleri İle Ağrı*, Ağrı Valiliği, İstanbul.

- Çetin, Y., 2012, Eski Gravür ve Çizimlere Göre Doğubayazıt İshak Paşa Sarayı'nın Mimari Yapısı Hakkında Bir Değerlendirme, Sanat Dergisi-Sayı 22
- Dadak, N., 2019, Tunç ve Demir Çağlarında Doğubayazıt ve Yakın Çevresi, Yüksek Lisans Tezi, T.C. Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Aydın.
- Darkot, B., 1979, "Bayezid", *İslam Ansiklopedisi*, c 2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Dayı(Derinsu), E., 2004, "Geçmişten Günümüze Doğubayazıt Bölgesinde Siyasi Gelişmeler", *Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu Bildirileri*, Ed: Oktay Belli, Çekül Vakfı, İstanbul,
- Demir, Y., 2014, Doğubayazıt'ın Kentsel Fonksiyonları ve Kent İçi Arazi Kullanımı, Yüksek Lisans Tezi, T. C. Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı Beşeri Ve Ekonomik Coğrafya Bilim Dalı, Van.
- Demirel, M., 2007, "Ağrı ve Doğubayazıt'ta Ermeni Olayları", *I. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu*, Ed: Oktay Belli, Çekül Vakfı, İstanbul.
- Demirtaş, M., 2009, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Bayezid Sancağında Demografik Durum", *II. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu Bildiriler Kitabı, Ağrı, Ekim 08-10 2008*, içinde (İstanbul: Ağrı Valiliği Kültür Yayınları, , 2009), s. 316.
- Devellioğlu, F., 1993, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi, Ankara.
- Doktor Şerif Bey, 2011, *Erzurum Vilayeti Sıhhi ve İctimai Coğrafyası*, (Haz. Murat Küçükugurlu), Serander Yayınları, Trabzon.
- Elibüyük, M., 2010, *Matematik Coğrafya*, Ekol Yayınevi, Ankara.
- Erinç, S., 1953, *Doğu Anadolu Coğrafyası*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Ersü, C., 2011, *Salnamelerde Bayezid Sancağı*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Van.

ERZURUM VİLAYET SALNEMELERİ (E.S.V.), 1871, 1873, 1874, 1876, 1877, 1882, 1893, 1896, 1897 ve 1900, Erzurum Vilayet Matbaası, Erzurum.

Eskikurt, A., 2005, “Tarihi Coğrafya Çalışmalarının Metodolojisi Konusunda Genel Bir Değerlendirme”, *Marmara Coğrafya Dergisi*, S. 11, s. 39-64.

Gençoğlu, M., 2012, Erzurum Vilâyeti Maârif Teftişleri (1910), *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi Yıl 8 Sayı 16 (Güz 2012)*

Geyikoğlu, H., 2004, “Selçukluların Fethinden Osmanlı Hakimiyetine Kadar Bayezid ve Çevresinin Tarihine Bir Bakış” *Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu Bildirileri*, Ed: Oktay Belli, Çekül Vakfı, İstanbul.

Göyünç, N., 1999, “Osmanlı Devletinde Taşra Teşkilatı (Tanzimat’a Kadar)” *Osmanlı*, (Ed. Güler Eren), Cilt:6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.

Gül, A. 2009., Osmanlı Devleti’nde Kuraklık Ve Kıtlık (Erzurum Vilayeti Örneği: 1892–1893 Ve 1906–1908 Yılları), *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research Volume 2 / 9 Fall 2009*

Gül, A., 2011, “Bayezid Sancağının Demografik Yapısına Genel Bir Bakış”, *III. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh’un Gemisi Sempozyumu Bildirileri*, Ed: Oktay Belli, Çekül Vakfı, İstanbul

Gümüşçü, O. vd., 2013, *Türkiye’nin Beş Bin Yılı*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul

Gümüşçü, O., 2010, *Tarihi Coğrafya*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul.

Gümüşçü, O., 2012, *Coğrafya’ya Davet*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul.

Güner, İ., 2012, “Nüfus Coğrafyası”, (Edt. C. Şahin), *Genel Beşeri ve Ekonomik Coğrafya*, Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, Ankara

Güzel, Ş., 2018, *Tarihi Coğrafya Yönüyle, 1841 Tarihli Nüfus Defterine Göre Burdur Şehri ve Çevresinin Nüfusu*, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

- Haykır, Y. ve Çeloğlu, Y. S., 2017, 1916 Yılı Osmanlı Nüfus İstatistik Cetveli : "1332 Senesi İstatistik Cetveli" : (Değerlendirme, Transkripsiyon, Asıl Metin), Hiperyayın, İstanbul.
- Karaboğa, D., 2017, Osmanlı Dönemi (Bayezid) Ağrı Sancağı Havalisindeki Madencilik Faaliyetlerine Genel Bakış, *IV. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu Bildirileri*, Ed: Oktay Belli, ISBN: 978-605-817-1138, Erzurum.
- Karaduman, A., 2019, *Doğubayazıt*, Metamorfoz Yayıncılık, İstanbul.
- Karataş, Y. 2018, I. Dünya Savaşı'nda Erzurum Vilayetinin Demografisine Dair Tespitler, *Curr Res Soc Sci*, 4(2), 48-59. doi: 10.30613/uresosc.389964
- Karataş, Y., 2010, XIX. Yüzyılın Sonlarında Bayezid Sancağının Demografik Yapısına Dair Tespitler, *Tarih Dergisi*, Sayı 52 (2010 / 2), İstanbul.
- Karataş, Y ve Kul, E., 2012, "XIX. Yüzyılın Sonlarında Bayezid Sancağı'ndaki Aşiretler ve İskân Politikası", A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED] 48, Erzurum.
- Karpat, K.H., 2003, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Kâtip Çelebi, *Kitab-ı Cihannüma li- Kâtip Çelebi*, c. I, Tıpkıbasım, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2009), s. 326.
- Kaya F. ve Karataş, Y. 2014, Bayezid (Ağrı) Vilayeti Sıhhi Ve İctimaî Coğrafyası, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 7 Sayı: 3.
- Kaya, F. 1996, Doğubayazıt İlçe Merkezinin Coğrafi Etüdü, T.C. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.
- Kaya, F. vd., 2014, "Erzurum Vilayeti Bayezid-Diyadin-Karakilise-Tutak ve Eleşkirt Kasabalarının 1913 Yılı Sıhhi ve İctimai Coğrafyası", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 7 (29), 564-572.
- Kaya, F. Ve Arınç, K., 2003, Doğubayazıt İlçesi'nin Turizm Potansiyeli, *Sosyal Bilimler Dergisi Cilt Volume 3, Sayı Number 31*.

- Kaya, F., 2007, “Doğubayazıt Şehrinin Yer Değiştirme Olayına Neden Olan Faktörler ve Yer Değiştirmenin Sonuçları,” *I. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh’un Gemisi Sempozyumu*, Ed: Oktay Belli, Çekül Vakfı, İstanbul.
- Kaya, F., 2011, ‘*Aladağ’da Yaylalar Ve Yaylacılık*’ *Doğu Coğrafya Dergisi* , 13 (19) , 123-148.
- Kaya, H. 2017, *19. Yüzyılın Birinci Yarısında Aşiretler ve Demografik Yapı: Bayezid Sancağı*, İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, c. 6, S. 5, s 2594-2612.
- Kaya, H. 2018, *Osmanlı-İran sınırında bir Serhat Sancağı: Bayezid (1578-1848)*, Doktora Tezi, Ankara.
- Kaya, H., 2016, *Bayezid Sancağı Örneğinde Osmanlı İdari Yapısında Yurtluk - Ocaklık Sistemi*, Araştırma Makalesi, Curr Res Soc Sci , 2(1) s.17-26
- Kayserili, A., 2016, *Bir Toponimi Araştırması: Ağrı’da Yer Adları*, Turan-Sam Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi; Issn: 1308-8041, E-Issn: 1309-4033; Cilt: 8/Son-Bahar, Özel Sayı (UASBK “II. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi” Özel Sayısı).
- Keçeci Kurt, S. 2014, *Belgelerle Bayezid Sancağı Maarifi (1856-1914)*, T.C. Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Ağrı.
- Kılıç, O., 1999, “Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler”, OTAM, Sayı 10, Ankara.
- Konukçu, E., 2004, “Tarihi Coğrafyada Bayezid”, *Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu Bildirileri*, Ed: Oktay Belli, Çekül Vakfı, İstanbul.
- Kurşun, Z., 2000 “Mehmed Hurşid Paşa’nın Seyahatnâme-i Hudûd Adlı Eserine Göre XIX. Yüzyılın Ortalarında Bayezid Sancağı”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Cilt:2, Sayı:2, İstanbul.
- Mehmed Hurşid Paşa, 1847, *Seyahatname-i Hudud*, (Çev. Alaattin Eser), Simurg Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul.

- Mitchell, J.B., 1954, *Historical Geography*, Hodder and Stoughton Educational Division, London.
- Okçu, N. ve AKDAĞ, H., 2010, Salname-İ Vilayet-İ Erzurum (1287/1870-1288/1871-1289/1872-1290/1873)-Erzurum Yıllığı, Atatürk Üni. İlahiyat Fak., Erzurum
- Ögel, B., vd., 1992, *Türk Milli Bütünlüğü İçerisinde Doğu Anadolu*, Boğaziçi Yayınları, Ankara.
- Öner, A. 2019, Tarihi Ve Kültürü ile Doğubayazıt, Yüksek Lisans Tezi Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- Özcan, B., 2004, “1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi’nde Bayezid”, *Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu Bildirileri*, Ed: Oktay Belli, Çekül Vakfı, İstanbul.
- Öztürk, Ş., 2019, Eski Doğubayazıt Hükümet Konağı, Kazı-Proje ve Uygulaması Hakkında Bir Araştırma, Online Journal of Art and Design volume 7, issue 5 (Special issue), December.
- Sevim, M (Yay. Haz.), 2002, “*Gravürlerle Türkiye: Anadolu-1*”, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Şemseddin Sami, 1889, *Kamus’ül Âlâm*, c:2, Mihran Matbaası, İstanbul.
- TDK. 1998, Türkçe Sözlük II, s.2139
- Tuğlacı, P., 1985, *Osmanlı Şehirleri*, Milliyet Yayınları, İstanbul.
- Tuncel, M., 1994, “Doğubayazıt”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.:9, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Tuncel, M., 2009, “Türkiye’de Yer Değiştiren Şehirler: Doğubayazıt Örneği”, *II. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh’un Gemisi Sempozyumu Bildirileri*, Ed: Oktay Belli, Çekül Vakfı, İstanbul.
- Ünal, M.A., 2010, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Fakülte Kitabevi, Isparta.

Yarmacı, H., 2010, Ağrı İli Doğubayazıt İlçesi El Dokuması Halı Geleneği, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü El Sanatları Eğitimi Ana Bilim Dalı, Dokuma-Örgü Eğitimi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Yazıcı, H. ve Koca, M. K., 2012, Genel Coğrafya, Pegem Akademi Yayınları, Ankara.

Yıldırım, M. 2018, *II. Meşrutiyet Dönemi'nde Bayezid Sancağı (1908-1918)*, Yüksek Lisans Tezi

Yiğit, İ., 2011, *Temettuat Defterlerine Göre XIX. Yüzyılda Beyşehir'in Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası*, T.C. Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi.

Yusuf, Ç., 2012, Tarihi Kalıntıları ve Kültürel Değerleri ile Ağrı, Ağrı İbrahim Çeçen Yayınları, Ağrı.

Web Kaynaklar

<https://acikerisim.tbmm.gov.tr>

<http://www.baydarailisi.com/foto/nostalji1/target48.html>

<http://www.dogubayazit.gov.tr>

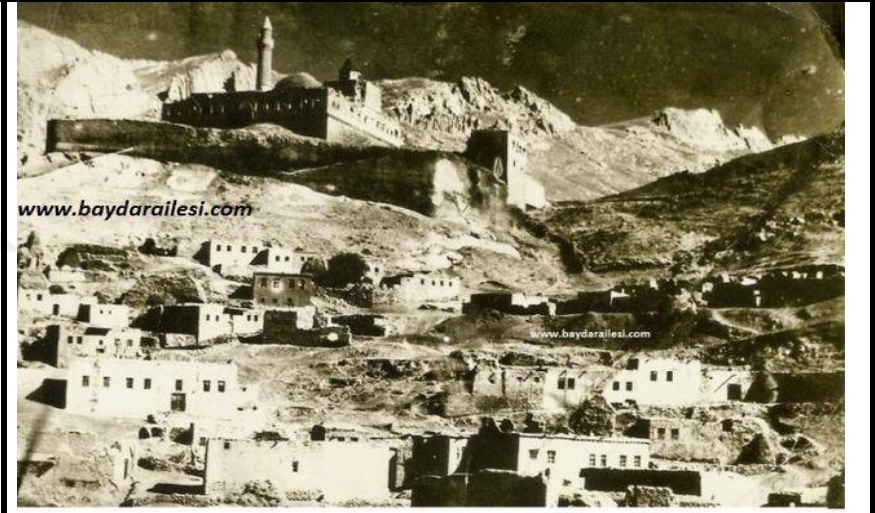
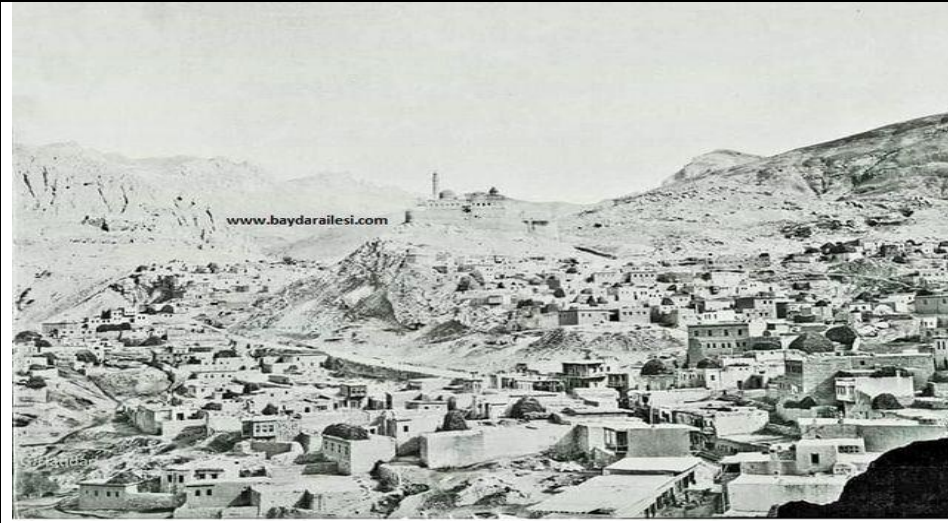
<http://www.dogubayazitgazetesi.com>

<http://www.narinkalegazetesi.net>

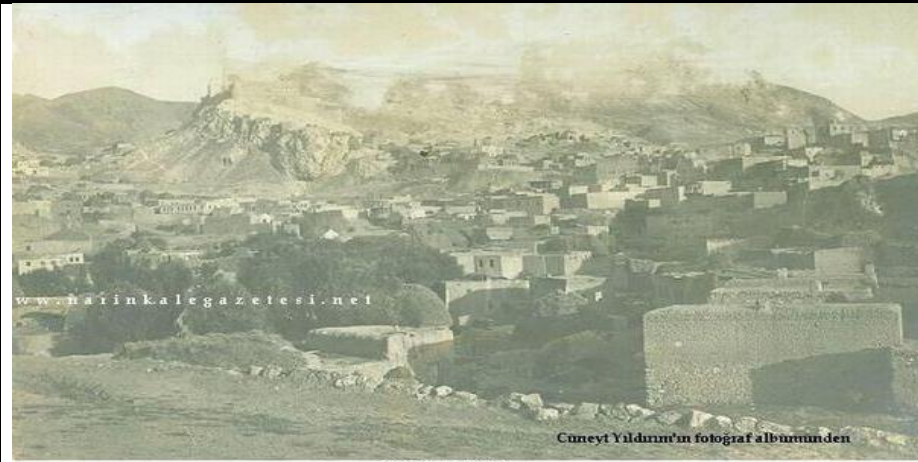
<https://tarihvedenedeniyet.org/2009/10/erzurum-vilayeti.html>

EKLER

Ek 1: Bayezid Şehrine Ait Çeşitli Görseller

BEYAZIT - 1920

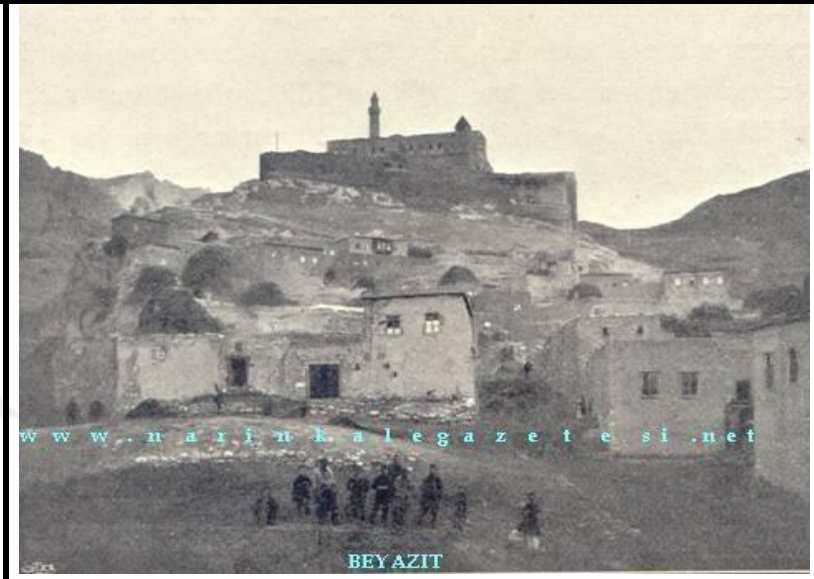

Cuneyt Yıldırım'ın fotoğraf albümünden

BEYAZIT

BEYAZIT - 1921

Kaynak: www.narinkalegazetesi.net (13.11.2021); <http://www.baydaraillesi.com>(23.01.2022)